

5

ЗДРАВЕ, КУЛТУРА И ДУХОВНОСТ
HEALTH, CULTURE AND SPIRITUALITY

ISSN 2815-3138 (Print)
ISSN 2815-3316 (Online)

5

2023

Научни известия

Бюлетин „Наследство БГ“

ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ
ЕВРОПЕЙСКИ ФОНД ЗА
РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ

Център за върхови постижения
„НАСЛЕДСТВО БГ“

Брой 5, 2023

Бюлетинът „Наследство БГ“ – Научни известия се публикува два пъти годишно и е достъпен във всички институции партньори в ЦВП. Партньорите в „Наследство БГ“ са абонати на списанието и получават копие. Електронният вариант е достъпен на <https://www.nasledstvo.bg/>

Bulletin ‘Heritage BG’ – Research Announcements is published two times a year and is available at all Centre of Excellence locations. Member institutions of the Centre and subscribers will receive a copy. Digital edition is available at <https://www.nasledstvo.bg/>

Текстовете в този брой са на участници в проекта BG05M2OP001-1.001-0001 „Изграждане и развитие на Център за върхови постижения „Наследство БГ“ (ОП „Наука и образование за интелигентен растеж“, приоритетна ос 1 „Научни изследвания и технологично развитие“), оценени са чрез peer-review като преминалите успешно тази процедура и редакция се публикуват в този брой.

This issue’s texts are authored by researchers that participate in the project BG05M2OP001-1.001-0001 for the Establishment and Development of ‘Heritage BG’ Centre of Excellence (Operational Program ‘Science and Education for Intelligent Growth’, priority Axis 1 ‘Research and technological development’. Their articles are peer-reviewed and only the successfully went through this procedure are published in the issue.

Фотографиите, използвани за декоративни карета в този брой, са заснети от Емануел Мутафов по време на експедиция в Ливан.

The pictures used as decorative spots, were taken by Emmanuel Moutafov during an expedition in Lebanon.

Корица I: Пропилеите на храмовия комплекс в древния Хелиуполис (Баалбек), Ливан
Корица IV: Архитектурни отломки от археологическите разкопки на древния Библос, Ливан
Фотограф Емануел Мутафов

Cover I: Propylaea to the temple complex of ancient Heliopolis (Baalbek), Lebanon
Cover IV: Architectural parts from the archaeological site of ancient Byblos, Lebanon
Photo Emmanuel Moutafov

Художник на корицата Даниел Нечев
Cover designed by Daniel Nechev

Печат Дайрект сървисиз, 2023
Printed by Direct Services, 2023

Център за върхови постижения „Наследство БГ“
Centre of Excellence 'Heritage BG'

БЮЛЕТИН „НАСЛЕДСТВО БГ“ – НАУЧНИ ИЗВЕСТИЯ
BULLETIN 'HERITAGE BG' – RESEARCH ANNOUNCEMENTS

Рецензирано издание в два броя годишно
Peer-reviewed periodical in two issues per year

Съставител на броя
Емануел Мутафов

This issue is edited by
Emmanuel Moutafov

Година III, брой 5 / Year 3rd, issue 5th
Sofia, 2023

Наследство БГ 5/2023
Година III, брой 5 / Year 3rd, issue 5th
Sofia, 2023

Главен редактор проф. д.н. Емануел Мутафов
Заместник-главен редактор проф. дфн Оля Харизанова

Editor in Chief Prof. DSc Emmanuel Moutafov
Deputy Editor in Chief Prof. DSc Olya Harizanov

Редакционна колегия

проф. д.н. Емануел Мутафов (главен редактор), чл.-кор. проф. дин Иван Илчев (председател на редколегията), проф. дфн Оля Харизанова (зам. главен редактор), проф. д-р Стоян Недков (НИИТГ-БАН), проф. дфн Албена Ангелова-Георгиева (ИЕФЕМ-БАН), проф. д-р Фантина Рангелова (УАСГ), гл. ас. д-р Нели Ганчева (КМНЦ-БАН), проф. дн Бистра Димитрова (НСА), проф. д.н. Иван Кралов (ТУ-София), доц. д-р Елка Димитрова (ИЛ-БАН), чл.-кор. проф. дин Александър Костов (ИБЦТ-БАН)

Editorial Board

Prof. DSc Emmanuel Moutafov (Editor in Chief), Prof. DSc Ivan Ilchev (President of the Editorial Board), Prof. DSc Olya Harizanov (Deputy Editor in Chief), Prof. Dr Stoyan Nedkov (NIGGG-BAS), Prof. DSc Albena Angelova-Georgieva (IEFSEM-BAS), Prof. Dr Fantina Rangelova (UASEG), Assist. Prof. Dr Neli Gancheva (CMRC-BAS), Prof. DSc Bistra Dimitrova (NSA), Prof. Dr Ivan Kralov (TU-Sofia), Assoc. Prof. Dr Elka Dimitrova (IL-BAS), Prof. DSc Alexander Kostov (IBSCT-BAS)

Международна редакционна колегия / International Advisory Board

Assoc. Prof. Dr Ines Grigorescu (Romania), Prof. DSc Irina Sedakova (Russian Federation), Prof. Dr Damian Kashkalev (USA), Prof. DSc Aleksander Naunow (Italy/Poland), Prof. DSc Roumiana Tsenkova (Japan), Prof. Dr Pedja Filipoviz (Serbia), Assoc. Prof. Dr Alexander Iliev (USA), Dr Sophoklis Christophoridis (Greece), Prof. DSc Harald Heppner (Austria), Dr Habil Henrike Schmidt (Germany), Dr Maria Litina (Greece)

Редакционен екип

проф. д.н. Емануел Мутафов (ИИИЗК-БАН), чл.-кор. проф. дин Иван Илчев (СУ), проф. дфн Оля Харизанова (СУ)

Editorial Staff

Prof. DSc Emmanuel Moutafov (IAS-BAS), Prof. DSc Ivan Ilchev (Sofia University), Prof. DSc Olya Harizanov (Sofia University)

Издател

© Сдружение „Център за върхови постижения „Наследство БГ“,
София 1000, ул. „Ген. Йосиф В. Гурко“ № 7а, 2023
yearbook@nasledstvo.bg

Publisher

© Association Centre for Excellence 'Heritage BG',
Sofia 1000, 7a General Iosif V. Gurko Street, 2023
yearbook@nasledstvo.bg

ISSN 2815-3138 (Print)
ISSN 2815-3316 (Online)

Научни известия

Бюлетин „Наследство БГ“, Година III, брой 5, 2023

Research Announcements

Bulletin 'Heritage BG', Year 3rd, Issue 5th, 2023

ЗДРАВЕ, КУЛТУРА И ДУХОВНОСТ HEALTH, CULTURE AND SPIRITUALITY

Съдържание / Contents

Zlatomira Gerdzhikova, *In Augustinum: Maximinus of Durostorum and his Dispute with Augustine / In Augustinum: Максимин, епископ на Дуросторум, и дебатът му с Августин*5

Самуил Камбуров, *Чужди военни контингенти и войски по Долен Дунав в периода края на IX – средата на XI век / Foreign Military Contingents and Troops on the Lower Danube in the Period late 9th – mid 11th Century*12

Alexandre Kostov, *Towards the Modernization of Health Systems in the Balkans in the Late 19th and Early 20th Centuries: The Outpatient Medical Care / Към модернизацията на здравните системи на Балканите в края на XIX и началото на XX век: извънболничната медицинска помощ*36

Ивайло Начев, *Централната минерална баня в София и общинските политики за оползотворяване минералните води в българската столица до Първата световна война / Sofia's Central Mineral Baths and the Policies of the Municipal Authorities on the Utilization of Mineral Waters and the Development of Public Baths until the First World War*44

Zhelyu Vladimirov, *Social and Economic Benefits of Cultural Heritage Tourism in the City of Shumen / Социални и икономически ползи от туризма на културното наследство в град Шумен*54

Mariana Angelcheva, Tatyana Tomova, *Apitherapeutic Heritage – Application and Innovation in the Spa and Wellness Industry of Bulgaria / Апитерапевтично наследство – приложение и иновации в СПА и уелнес индустрията в България*66

Diana Popova-Dobreva, *Wellness Innovations Based on Bulgarian Rose / Уелнес иновации, основани на българската роза*74

Irina Nesheva, Bistra Dimitrova, Social Effect of Implementing Wellness Programs During Pregnancy / Социален ефект от прилагането на уелнес програми по време на бременност82

Йелис Еролова, Изследване на недвижимите културни ценности с категория „местно значение“ в община Балчик / A Study of Immovable Cultural Values with the Category of 'Local importance' in the Municipality of Balchik92

Julia Popcheva, Unknown, Forgotten and (Re)discovered: A Possible New Life for Three Fortresses near the Town of Kavarna / Непознати, забравени и (пре)открити: един възможен нов живот за три крепости край гр. Каварна102

In Augustinum: Maximinus of Durostorum and his Dispute with Augustine

Zlatomira Gerdzhikova

Institute for Balkan Studies with Center of Thracology 'Prof. Alexander Fol'
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The publication presents one day of the life of Maximinus of Durostorum, mainly his public dispute with Augustine of Hippo. A comparison is made between the two bishops and the available information about Maximinus of Durostorum has been analyzed. Neglected for a long time, the bishop of Durostorum appears as a well-educated leader with authority and erudition not only to face one of the greatest theologians of the Christian world but to dominate the verbal encounter. As a result, we contributed to the image of the Arian bishops from the Balkans, revealing their importance in the process of development of the Church as an institution in the 4th and 5th centuries.

Keywords: Late Antiquity, Balkans, Arianism

Ключови думи: Късна античност, Балкани, арианство

In the last quarter of the 4th c., the Arians lost the right to perform their religious practices within the city limits (CTh. 16.5.6). Nevertheless, in the following centuries, the heresy continued to exist and develop not only in the barbarian states and North Africa but also in the Balkans¹. Evidence of this is the surviving collection *Dissertatio Maximini contra Ambrosium*², compiled by the Arian bishop of Durostorum Maximinus.

The purpose of this publication is to present a day in the life of Maximinus, placing it in the context of his theological dispute with Augustine of Hippo that took place in Hippon Regium in 427/428. The comparison of the two bishops and the analysis of the available

Dr Zlatomira Gerdzhikova is an Associate Professor at the Medieval Department of the Institute of Balkan Studies with Center of Thracology and part of the Laboratory for the Study of the Late Antique Balkans.

E-mail: zlatomira.gerdzhikova@gmail.com

¹ Meslin 1967; Zeiller 1918; Mathisen 2014.

² MS lat. 8907 from the National Library of Paris is a collection of connected with the Arian controversy texts. The collection is made in the first half of the 5th c. Its first publication is by Kauffmann 1899, the last edition is that of Gryson 1980.

information about the public disputation will help to complete the image of the Arian bishops from the Balkans and their importance in the process of development of the Church as institution in the 4th and 5th centuries.

Maximinus was born probably in the second half of the 4th century, he received a Christian education from the bishop of Ratiaria, Palladius, or one of his students, and he was among the followers of the bishop of the Goths – Wulfila³. Most likely, at the beginning of the 5th century, he was ordained as a bishop of Durostorum⁴. Bearing in mind that already in 383 AD, Arianism was ‘banished’ from the cities (CTh. 16.5.6.), Maximinus should have been an Arian bishop of an existing Arian community and not of the Christian diocese officially recognized by the state. Maximinus is supposed to be of Roman origin⁵, not a Romanized native⁶ or Goth⁷. This assumption is based solely on his name, and we have no information as to whether this was his birth name or it was acquired after he became a Christian.

Maximinus is our last known Arian bishop from the Balkans and one of the few we have information about in the East⁸. Like the rest of the Balkan bishops, information about him is limited, but the person described to us once again raises the question of the place and role of the Balkans in the history of Christianity in the 4th and 5th centuries and the influence that the local communities had on the development of the Eastern parts of the Roman Empire.

As already mentioned, the information we have about the life and work of Maximinus of Durostorum is very little, namely his commented

collection of texts of and about Arian bishops (*Dissertatio Maximini*), as well as the information about his debate with Augustine of Hippo (*Collatio cum Maximino Arianorum Episcopo; Contra Maximinum Haereticum Arianorum Episcopum*). This article aims to present and study only the dispute between the two bishops. However significant the compilation made by Maximinus is, since it is the only surviving text of Arian bishops from the eastern parts of the empire, his debate with Augustine allows us to gain a much clearer picture of the Arian Balkan bishops—for education, behavior, and for their self-esteem and awareness of their importance.

In the year 428, in the city of Hippo Regius in North Africa, a public disputation between Augustine, the retired from active duty bishop of the town, and Maximinus ‘bishop of the Arians,’ took place. Given the limited information, a few problems should be pointed out beforehand. First, scholars still debate whether Maximinus of the debate with Augustine and the bishop of Durostorum are the same person or this is another Arian bishop⁹. For the moment the arguments in favor of the bishop of Durostorum prevail, given the general nature of the evidence of the other theses. Second, the appearance of Maximinus in North Africa has not yet found an universally accepted explanation. I adhere to the logic that when Sigismund left for North Africa¹⁰, Maximinus joined him in the capacity of an army bishop¹¹. The last consisted mainly of Gothic Arians. His main tasks were to maintain the army’s morals and faith and when possible, to preach Arianism to the local population¹², especially since they were in an extremely

³ This connection is assumed by all scholars because of the content of *Dissertation Maximini*.

⁴ About the long discussion on the age of Maximinus see *Sumruld* 1994: 91-92.

⁵ Meslin is one of the believers that Maximinus is of Roman origin, he even identifies his place of birth in the province of Valeria in Illyricum – *Meslin* 1967: 92-94; The other supporters of the Roman origin are *Gryson* 1980: 67 and *Thompson* 1966: 119, n. 2.

⁶ *Mathison* 1999: 177. *MacLynn* 1996: 484, 488.

⁷ Ronald Teske and Ralf Mathisen assume that Maximinus is of Gothic origin *Teske* 2009, 237; *Mathisen* 2014: 173. For earlier studies on the Gothic origin see *Zeiller* 1918, 441, mm.1, *Bardenhewer* 1962: 479 and *Courcelle* 1965: 137.

⁸ *Gerdzhikova* 2022.

⁹ For the debate see *Gryson* 1980. In one of the last extended publications about the Western Arianism Maximinus, the 5th century Arian bishop who debated with Augustine and Maximinus, the author of the *Dissertation Maximini* are described as two different people – *Mathisen* 2014.

¹⁰ *Jones* 1968: 177.

¹¹ *Meslin* 1967: 94. Ralf Mathisen does not agree with Meslin that Maximinus performed only as an army bishop – *Mathisen* 2014: 158-160

¹² *Mathisen* 2014: 158-161.

strong Catholic environment¹³. Sigismund's choice of Maximinus is hardly accidental, bearing in mind the preaching he implemented to the population in the regions they visited¹⁴. At the beginning of the 5th century, the clash between the barbarian Arians and the Christian communities subordinate to the bishops of Rome was at its peak. Arianism attracted more and more followers, and the bishop of Rome appealed to the clergy to challenge every Arian bishop to a public dispute, in which they would point out all their blasphemous views¹⁵. In the context of what was happening, Maximinus has been entrusted not only with the extremely important task of preserving the faith of Sigismund and his people but also to face the challenges that the local bishops will present to him.

The information for the dispute between Maximinus and Augustine comes from three sources – the minutes of the debate (*Collatio cum Maximino Arianorum Episcopo*); the two texts Augustine prepared for Maximinus, in which the bishop of Hippo continued his attempts to defend his position (*Contra Maximinum Haeticum Arianorum Episcopum*), and Possidius referenced the dispute several times in his *Vita Augustini* (Possid. *Vita Aug.* 17.7). However small in numbers, the testimonies that have come down to us are extensive and provide enough information not only to reconstruct the course of the dispute but also to assess the theological views of the two participants¹⁶.

The dispute was not a random event but was provoked by unfavorable statements made by Augustine and his clerics, in all probability the result of Maximinus' active pro-Arian policy in Carthage and the region, as well as the already mentioned appeal of the Roman bishop every Arian bishop's faith to be challenged to a public dispute. Maximinus did not remain indifferent to his designation as a blasphemer and headed to Ippon to meet with the local bishop. Heraclius, the cleric left to act for

Augustine after he retired from active service¹⁷, challenged him to a public debate.

And so, at the appearance of Maximinus at Hippo Regius, the bishop of the city was absent, whereupon his deputy Heraclius was publicly humiliated by the Arian, which necessitated the appearance of Augustine in defense of the Catholic faith (*Coll. cum Max.* 1). According to the recorded words of Maximinus, in the course of a 'friendly' discussion, Heraclius became very nervous and called Augustine in his anger. I will not comment on the situation thus described and the reasons why the first dispute was between a bishop and a deacon or presbyter because they will be purely speculative and highly subjective on my part. What we need not to speculate on, however, are the subsequent events. Augustine confronted Maximinus by first insisting that the upcoming discussion be documented (*Coll. cum Max.* 1). In practice, the minutes of the Debate that has reached us is precisely the notes of the notaries. At the very beginning of the dispute, Augustine stated that he would only accept reasonable arguments and quotations from the Scriptures.

The purpose of the ensuing dispute was for both sides to present their theological views, and in the course of the discussion, the expectations were for one of the two to out-talk the other. Augustine immediately proceeded to question Maximinus' belief concerning the Father, Son, and Holy Spirit. The following hours of discussion became a verbal battle between two well-educated and well-read opponents.

Based on the stenographic records the debate could be split into two parts. In the first part, the two opponents asked each other short questions and gave simple answers (*Coll. cum Max.* 2-12). We can assume that this was the time when they got familiar with and evaluated their knowledge and qualities as speakers. Somewhere in the middle of this part of the debate, bargaining began, which is evident

¹³ Sumruld 1994: 30-31.

¹⁴ Bonner 1963: 141. Mathisen studies the activities of Arian bishops among the barbaric people – Mathisen 2014.

¹⁵ Revillout 1850: 51, 54-55, 111.

¹⁶ Theological part of the dispute is not the focus of this publication. For more information see Sumruld 1994: 93ff.

¹⁷ Nuffelen 2011: 247, 253.

from the ever-increasing amount of time each of them spent talking. The second part began when Augustine expounded his views at great length, his volume-occupying nearly one-sixth of all that has been said before him (*Coll. cum Max.* 13-14). Maximinus replied to the Bishop of Ippon with an even longer and more detailed exposition (*Coll. cum Max.* 15). He was so spacious and persuasive that Augustine puts an end to the debate on the pretext that the time advanced and one day is not enough and that whatever he has to say he should write it down and send it to Maximinus. At the end both bishops sign the minutes of the debate¹⁸.

I will not dwell on the essence of the dispute and will only present the significant, in my opinion, moments. First, Maximinus did not yield to the provocation of Augustine, who made him answer the same question, claiming that the latter was not exhaustive. The bishop of Ippon several times resorted to reading the notaries' records to show the lack of specificity in Maximinus' answer¹⁹. Second, Maximinus skillfully managed not only to avoid the traps set for him but also to lure Augustine into stating his views on whether or not there is a hierarchy among the Trinity, thereby turning the tide and accusing him in some form of heresy. Thus, Augustine found himself in the situation of explaining and defending his Orthodox views. For the latter, however, he either does not have enough time or needs to think further, as will become clear from the continuation of our story²⁰.

The debate ended and, according to Augustine, was won by him. However, the record shows that Maximinus dominated the discussion most of the time, and eventually, Augustine refused to continue the debate. Despite the claims that he won, Augustine prepared two books as a reply to the Arian Maximinus (*Contra Maximinum Haereticum Arianorum Episcopum*). Augustine's

motive was the lack of sufficient time during the dispute and the need to present his personal views in opposition to those of Maximinus. The two books are Augustine's commentaries on the first part of the debate (Book One) and Maximinus' extensive exposition (Book Two). Apart from constant complaints that Maximinus failed to provide a single adequate answer, Augustine analyzes everything that Maximinus stated, presenting not only the theological treatment of the Arians but also his own views on the oneness.

As previously mentioned, I will not dwell in detail on the debate and the theological side of it, that is a separate and extremely interesting topic, especially considering Augustine's views on the Holy Spirit²¹. However, we can focus on the conclusions we can draw based solely on the skeleton on which it happened.

First, the bishop of Durostorum was one of the most respected Christian leaders among the Arian community at the beginning of the 5th century. Sigisvult called him his religious leader to help him in North Africa, one of the bastions of Catholicism, but with an already established Arian influence²².

Second, Maximinus' education and quality were comparable to Augustine's. It is hardly necessary to introduce the latter – the most significant and long-lasting Christian author of the Latin-speaking world of Late Antiquity. Augustine's writings have been transcribed, translated, and analyzed for 16 centuries, and in the last 5 years alone more than 8 monographs, of his research work, have been published. Of course, we are only talking about the Christian context here, since the debate does not include references to pagan texts, and then we cannot compare the knowledge of Maximinus with that of Augustine, the latter being a long-time teacher²³.

Third, Maximinus' self-confidence clearly

¹⁸ More about the theological part of the dispute in *Sumruld* 1994.

¹⁹ This argument is used by Ambrosius in 381 against Palladius of Ratiaria in a very different but in a way quite common situation, see *Gerdzhikova* 2021.

²⁰ For Augustine theology see *Barnes* 2023, *Gerber* 2012.

²¹ *Barnes* 2023.

²² Discussing the authorship of the *Anonymi in Iob commentarius* Parvis comments on Maslin's tendency to assign every text with no certain author but of Arian origin to Maximinus. *Parvis* 2020: 237–238, *Meslin* 1967: 223.

²³ In comparison we can provide Barnes's observation that for more than 100 years Augustine's texts to Maximins had not been published and analyzed as part of the Trinitarian theology of Augustine. For a really long time they have been treated as unimportant. *Barnes* 1995: 248.

shows the position he held in society and among the other bishops. Augustine's authority and his place among the foremost theologians of his time were well-known in Christendom. Maximinus, however, is still neglected and underestimated. Although some decades after the dispute the winning of Maximinus had to be 'changed' and a story about his lost from the

Catholic bishop Ceresitus was made²⁴.

In conclusion we can say with certainty that the dispute between Maximinus the Arian and Augustine of Hippo Regius is valuable source not only for the fifth-century Arian theology but for the authority of the Arian bishops, their education and their place in the establishment of church structure and Christian dogma.

Figure 1. Figure1 Remains of Late antique Durostorum
Фигура 1. Останки от късноантичния Дуросторум

Figure 2. Reconstruction of Hippo Regius, by Jean-Claude Golvin
Фигура 2. Реконструкция на Ипон Реги, направена от Жан-Клод Голвин
Source: <https://jeanclaudegolvin.com/en/project/north-africa/afrique-algerie-annaba-hippone-quartier-chretien-jc-golvin-2/>

Figure 3. Charles-André van Loo, Augustine arguing with Donatists, 18th c.
Фигура 3. Дебат на Августин с Донатисти, XVIII в., автор Шарл-Андре ван Лу
Source: Wikimedia, PD-Old-100.

²⁴ Whelan 2018.

BIBLIOGRAPHY:**Извори / Primary Sources**

Augustine, *Collatio cum Maximino Arianorum episcopo*. – In: Sancti Aurelii Augvstini contra Arrianos opera, ed. Pierre-Marie Hombert. [Corpus Christianorum Series Latina 87A] (Brepols, 2009), 383 – 470.

Augustinus, *Sermo Arrianorum=Antiarianische Schriften: Contra sermonem Arrianorum. Collatio cum Maximino Arrianorum episcopo. Contra Maximinum Arrianum*. – In: Augustinus Werke, ed. and tr. Hermann Josef Sieben. [Zweisprachige Ausgabe 48 H] (Paderborn, 2008).

Augustine of Hippo, *Contra Maximinum Haereticum Arianorum Episcopum*. – In: Patrologia Latina, ed. Jaques-Paul Migne, 42] (Paris, 1886), 743 – 814.

Augustine, *Arianism and Other Heresies* intr., transl. and notes Roland Teske, ed. John E. Rotelle [The Works of Saint Augustine, vol. 18] (New York, 1995).

Dissertatio Maximini contra Ambrosium – In: Kauffmann, F. (tr.), *Aus der Schule de Wulfila, Texte und Untersuchungen zur altegermanischen Religionsgeschichte*. Texte 1 (Strasburg, 1899).

Scolies Ariennes sur le concile d'Aquilée, ed. R. Gryson [Sources chrétiennes 267] (Paris, 1980), 237 – 251.

The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions. Transl., comment., glossary, bibl. Clyde Pharr (Princeton University Press, 1952)

Литература / Secondary Sources

Barnes 2023: Barnes, Michel. Augustine and Nicene Theology. Essays on Augustine and the Latin Argument for Nicaea. Eugene, OR.

Barnes 1995: Barnes, Michel. Augustine in Contemporary Trinitarian Theology. – Theological Studies, No. 56, 237 – 250.

Bonner 1963: Bonner, Gerald. St. Augustine of Hippo: Life and Controversies. Philadelphia Westminster Press.

Bardenhewer 1962: Bardenhewer, Otto. Geschichte der Altkirchlichen Literatur, vol. 4. Paderborn.

Courcelle 1965: Courcelle, Pierre Paul. Histoire littéraire grandes invasions germaniques. Paris.

Gerber 2012: Gerber, Chad Tyler. The Spirit

of Augustine's Spirit Theology. Conceptualizing Augustine's Pneumatology. London.

Gerdzhikova 2022: Gerdzhikova, Zlatomira. Арианските епископи от Балканите [The Arian Bishops from the Balkans]. – Бюлетин „Наследство БГ“ – Научни известия, съст. Емануел Мутафов [Bulletin “Heritage BG” – Research announcements, ed. Emmanuel Moutafov], No. 3, 66 – 73.

Gerdzhikova 2022: Gerdzhikova, Zlatomira. Паладий от Рациария – арианският глас от Балканите [Palladius of Ratiaria – the Arian voice from the Balkans]. In: Гласови и слике. Облици комуникације на средновековном Балкану (IV – XVI век) (ур. Любомир Максимович. Београд, 19 – 41. [Voices and images from the Balkans. Forms of communication in the Medieval Balkans (4th – 16th c.) (ed. Lyubomir Maksimovich). Beograd, 19 – 41.]

MacLynn 1996: MacLynn, Neil. From Palladius to Maximinus: Passing the Arian Torch. – Journal of Early Christian Studies, No. 4, 477 – 493.

Mathisen 1999: Mathisen, Ralph W. Sigisvult the Patrician, Maximinus the Arian, and Political Stratagems in the Western Roman Empire ca. 425 – 440. – Early Medieval Europe, No. 8/2, 173 – 196.

Mathisen 2004: Mathisen, Ralph W. Priests, Bishops, and Monks: Military Chaplains in the Roman Empire. In: The Sword of the Lord. Military Chaplains from the First to the Twenty-First Century (ed. Doris L. Bergen). Notre Dame, 3 – 28.

Mathisen 2014: Mathisen, Ralph W. Barbarian ‘Arian’ clergy, church organization, and church practices. In: Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed (eds. G. Berndt, R. Steinacher). Ashgate, 145 – 192.

Meslin 1967: Meslin, Michel. Les Ariens d'Occident: Paris, 335 – 430.

Nuffelen 2011: Nuffelen, Peter Van. The Rhetoric of Rules and the Rule of Consensus. In: Episcopal elections in Late Antiquity (eds. J. Leemans, P.v. Nuffelen, Sh.W.J. Keough, C. Nicolaye). DeGruyter, 243 – 258.

Parvis 2020: Parvis, Paul. Whistling in the Exegetical Dark: The Latin Pseudo-Origen Commentary on Job. – Studia Patristica, No. 100, 237 – 246.

Revillout 1850: Revillout, Charles Jules. De l'arianisme des peuples germaniques qui envahit l'empire Romain. Paris.

Sumruld 1994: Sumruld, William. Augustine and the Arians. The Bishop of Hippo's Encounters with Ulfilian Arianism. Associated University Press, London and Toronto.

Thompson 1966: Thompson, Ernest A. The Visigoths in the time of Ulfila. Oxford Clarendon Press.

Teske 2009: Teske, Ronald. Augustine of Hippo: Philosopher, Exegete, and Theologian. A Second Collection of Essays. Marquette University Press.

Whelon 2018: Whelan, Robin. Being Christian in Vandal Africa. The Politics of Orthodoxy in the Post-Imperial West. Oakland.

Zeiller 1918: Zeiller, Jacques. Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain. Paris.

In Augustinum: Максимин, епископ на Дуросторум, и дебатът му с Августин

Златомира Герджикова

Публикацията представя един ден от живота на Максимин, епископ на Дуросторум. Целта ни е чрез съпоставяне на Максимин и Августин Блажени и анализиране на достигналата до нас информация за проведения между тях дебат да допълним образа на арианските епископи от Балканите и тяхното значение в процеса на формиране на Църквата като институция през IV и V в.

Чужди военни контингенти и войски по Долен Дунав в периода края на IX – средата на XI век

Foreign Military Contingents and Troops on the Lower Danube in the Period late 9th – mid 11th Century

Самуил Камбуров

Институт за балканистика с център по тракология „Проф. Александър Фол“
Българска академия на науките

Абстракт: Целта на настоящото изследване е да се разгледат и анализират данните за присъствието на чужди за Балканите военни контингенти и войски в периода от края на IX – средата на XI в. Особено внимание е обърнато на елементите на въоръжението с акцент върху хладните клинови оръжия. Разгледана е информацията, налична в писмените извори и от материалните свидетелства, която доказва в някаква степен присъствието на „външни“ за Византия и Първото българско царство компоненти на военното дело. Основни акценти в публикацията са данните за присъствието на войски и наемници от Северна Европа в балканските територии, а също така и информацията, която имаме за масовите къснономадски рейдове през XI в. в земите на Долен Дунав.

Ключови думи: Ранно средновековие, варяги, късни номади, Балкани, Византия, Първо българско царство, военно дело

Keywords: Early Middle Ages, Varangians, late nomads, Balkans, Byzantine Empire, First Bulgarian Kingdom, warfare

*Dr Samuil Kamburov; An Assistant Professor in the Institute of Balkan Studies and Center of Thracology; member of the Department 'Digital cultural heritage'; historian and archaeologist.
E-mail: sami4ar@gmail.com*

Разглежданият период е изключително динамичен по отношение на военни кампании, набези и наемничество в земите по Долен Дунав. От края на IX – началото на X в. т.нар. късни номади, или по-конкретно маджари и печенеги започват да преминават южно от Дунав. Някои от тях са били използвани за наемници, какъвто е примерът със събитията през 894 г., когато византийците търсят подкрепа от маджарите срещу войските на цар Симеон след възникналия конфликт между Византия и Първото българско царство поради преместването на тържището за български стоки от Константинопол в Солун. В самия край на IX в. се осъществяват и едни от първите контакти между печенеги, българи и маджари, когато Симеон, укре-

пен в крепостта Мундрага (предполага се, че тя се е намирала при Мадара), сключва съюз с печенегите и разбива маджарите, като по този начин ги изтласква към Централна Европа.

Изследването хвърля светлина и върху данните за присъствието на войски и наемници от Северна Европа в балканските територии. През втората половина на X в., след консолидацията на племената в Южна Русия и възникването на Киевска Рус, Балканите стават обект на набези основно от страна на варягорусите. Става въпрос за походите на киевския княз Светослав I Игоревич (963 – 972) в периода 968 – 971 г. към българските земи и Константинопол при управлението на византийския император Йоан Цимисхи (969 – 976).

Чуждите войски, оставили своя следа в региона на Долен Дунав, през разглеждания период най-общо биха могли да се обособят в две отделни групи – късни номади (маджари, печенеги и узи) и варяги. Една част от елементите на въоръжението от земите на Долен Дунав от периода края IX – средата на XI в. би могла да се погледне и през призмата на арабското (близкоизточното) военно дело¹. То без съмнение е оказало влияние и върху развитието на местното византийско военно изкуство. Източната римска империя е мултикултурна. В нея са преплетени многобройни културни явления и традиции на обширни територии в Източна Европа и Азия.

Следва да обърнем внимание първо на сведенията от исторически извори и археологически находки на елементи на въоръжението, свързани с късните номади поради факта, че техните набези в земите южно от Дунав от края на IX – началото на X в. са с няколко десетилетия по-ранни от първите сигурни сухопътни военни походи на варягите на Балканите от втората половина на X в. Тук е необходимо да се уточни, че масовите печенежки нашествия от североизток към те-

риториите на Долен Дунав започват малко по-късно – през първата половина на XI в.

Споменатите в началото исторически събития са свидетелство за това, че още в края на IX – първата половина на X в. т.нар. „късни номади“ преминават южно от Долен Дунав. Известно е, че през 944 г., при управлението на цар Петър I (927 – 969), печенегите преминават южно от Дунав и опустошават североизточните предели на Първото българско царство. Съществуват и данни, че печенегите са участвали като наемници в походите на русите на киевския княз Светослав в периода 968 – 971 г.² През 20-те години на XI в., при управлението на император Константин VIII (1025 – 1028), се регистрира масово изтегляне на населението южно от р. Дунав към естествено укрепените височини, тъй като тогава започват масовите печенежки нашествия откъм североизточната граница на Византия. През 60-те години на същото столетие към набезите на късните номади се присъединяват и узите³, а в края на XI в. в земите на Долен Дунав се появяват и куманите. Тук трябва да се отбележи, че последните не са разгледани подробно в настоящото изследване, тъй като те се появяват малко по-късно на Балканите – в самия край на XI и най-вече от началото на XII в. Масово куманите се появяват в земите на Долен Дунав от 90-те години на XI в. За тяхното военно присъствие има данни до края на XIII в., след което една част от тях влизат в състава на Византия, а друга са покръстени от Римокатолическата църква. Също така хладните оръжия (сабите), използвани от куманите, по своята морфология се отнасят към характерните за Късното средновековие образци.

Основните писмени сведения за късните номади са оставени от Лъв VI Философ (*Тактика*)⁴, Константин VII Багренородни (*За управлението на империята*)⁵, Йоан Скилица⁶, Анна Комнина (*Алексиада*)⁷, Йоан

¹ Georgiev 2008: 353-364; Yotov 2004: 9-58; Rabovyanov 2011: 73-86; Yotov 2011; Rabovyanov 2013: 99-114; Yotov 2014; Yotov 2015: 233-241; Popov 2016: 109-112.

² Zlatarski 1971: 576-577; Ivanov, Ivanov 2015: 26.

³ Matanov 2022: 149.

⁴ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1961: 166-174.

⁵ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1964: 198-220.

⁶ Tsamakda 2002.

⁷ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1972: 54-94.

Зонара (*История*)⁸, Михаил Аталиат (*История*)⁹, „Повесть временных лет“¹⁰ и др.

По отношение на маджарите би могло да се отбележи, че те са единственият клон от голямото семейство на фино-угрите, който, откъсвайки се от географската родина на предците си, е започнал отделен процес на развитие в различно етническо и културно пространство, характерно за номадските общности¹¹.

Военният трактат *Тактика* на Лъв VI Философ дава интересни сведения за въоръжението на маджарите. Описвайки въоръжението на т.нар. „турки“ (Τούρκοι¹²), които всъщност са унгарските племена или т.нар. „маджари“, Лъв VI на практика показва, че между въоръжението и военното дело на българи и маджари няма разлика: „Сега ще говорим за уредбата и строя на турките, който малко или никак не се отличава от този на българите“¹³.

Особено важни са сведенията, които авторът дава във връзка с въоръжението на аварите и „турките“, което според него не се различавало особено от това на българите. Вероятно поводът за интереса в текста на трактата да не попада конкретно върху българите, а да се акцентира върху маджарите е продиктуван от факта, че българите наскоро са приели християнството именно от Византия, което вече не ги прави варвари и езичници. Това може да се установи от следния откъс от глава XVIII:

„Но понеже българите възприеха мира в Христа и в негово име приеха една и съща вяра с ромеите, след стълкновението поради нарушаване на клетвата ние вече не мислим да се въоръжаваме срещу тях, тъй като против Бога вече бихме предприели военни действия против тях. Затова сега не желаем да описваме нито техния строй срещу нас,

нито нашия срещу тях, понеже те са наши братя поради еднаквата вяра и обещават да слушат нашите съвети“¹⁴.

Под „нарушаване на клетвата“ Лъв VI има предвид нарушения от страна на българите мирен договор между България и Византия от 865 г.

Не по този начин стоят нещата с маджарите или „турките“, които в очите на византийците са езичници и с тях би могло да се води война. Трябва да се отбележи, че в този период маджарите са съюзници на Византия. В този византийски извор мечовете/сабите са споменати като едно от основните оръжия за близък бой на унгарските племена. Това се разбира в следния откъс от глава XVIII на *Тактика*:

„Въоръжени са с мечове, ризници, лъкове и дълги копия. Поради това повечето от тях имат двойно въоръжение в битките, като носят копията на раменете си и държат лъковете в ръце, служейки си и с едните, и с другите според случая, който им се представя. Когато са преследвани, те надвиват главно с лъковете си“¹⁵.

Поради прокарвания през цялото време знак за равенство между българи и маджари би следвало този вид оръжия да са характерни и за въоръжението на българите.

Другите представители на т.нар. късни номади – печенегите за първи път са регистрирани още в началото на IX в., в земите между р. Волга и р. Днепър, заедно с маджарите. Едно от най-ранните споменавания на наименованието „печенеги“ е използвано в съчинението *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon*, описващо събития от края на IX в.¹⁶ Печенегите са споменати и в „Повесть временных лет“ на монаха Нестор от Киево-Печорската лавра във връзка със сключването на мирен договор с княза на русите Игор

⁸ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1968: 197-203.

⁹ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1965: 161-197.

¹⁰ Povest' vremennykh let 2012.

¹¹ Spinei 2022: 15.

¹² С този термин и в новогръцки език може да се обозначат „тюрките“, т.е. тюркско племе (б.р.).

¹³ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1961: 168.

¹⁴ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1961: 168.

¹⁵ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1961: 168.

¹⁶ Kurze 1890: 131-132.

(912 – 945) през 915 г.¹⁷ От данните, които дава император Константин VII Багренородни през X в., разбираме, че под етнонима печенег се има предвид не единен народ, а съюз от осем племена – четири от тях обитават земите източно от р. Днѣпър, другите – западно от същата река¹⁸. Постепенно печенежката племенна система се променя към средата на XI в. поради демографския прираст и отделянето на някои кланове. Усядането им в териториите на Черноморските степи ги превръща в стратегически фактор в региона, тъй като те се разполагат в земите между няколко регионални сили – Киевска Рус, Византия и Първото българско царство. Всяка една от тях се опитва да ги привлече в качеството им на съюзници или на военни наемници, а печенегите се възползват от това и често променят позициите си¹⁹.

Основна военна единица при маджари и печенег, както и при останалите степни номадски народи е кавалерията. Леката и маневрена къснономадска конница използвала в близък бой основно специфичен тип саби – т.нар. „унгарски тип“. Тяхното първоначално попадане в териториите на Долен Дунав би следвало да се обвърже с маджарските нашествия в първите години от управлението на цар Симеон (893 – 927)²⁰. Реално т.нар. „унгарски тип“ са характерни като цяло за къснономадското военно дело и въоръжение в степните региони на Източна Европа в периода IX – XI в., като териториалното им разпространение се проследява на запад до Централна Европа. В повечето случаи общата дължина на този тип саби варира между 75 – 95 см. Извивката на ръкохватката спрямо заточената част на острието е добре изразена. В повечето случаи крайниците на ръкохватките им (ефесът) са с крушовидна форма. Предпазителите на образците от „унгарски тип“, обикновено са с леко извити надолу към острието рамене и завършват

със сферични краища. Едноострият клин е с плавна и елегантна извивка. Той завършва с двустранно заточен връх, отделен от едноостратата част на острието чрез елман²¹. Някои изследователи поставят под съмнение употребата на този тип саби единствено от маджарите. Н. Мерперт категорично отхвърля идеята, че „унгарският тип“ са използвани само и единствено от маджарите²². Идеята, че даден вид оръжия или конкретно саби принадлежат единствено на точно определена етническа група и че наличието им трябва да подсказва присъствието именно на тази група, е несъстоятелна. Вследствие на търговски обмен, военна плячка, дар или заимстване на технологията на производство (във вид на имитации) е възможно едни и същи образци на елементи на въоръжението да са употребявани от различни етнически групи. Не бива да се пренебрегва и хронологическият фактор, тъй като е напълно възможно някои от хладните клинови оръжия да са били в употреба значителен период от време. Това се обуславя както от сложната и скъпата им изработка, така и от символизма, който „носят“ като инсигнии на властта, символ на родова памет или на религиозна принадлежност. Въпреки това в някои отношения използването на етноними спомага за разграничаването на един тип оръжия от друг. Например само от българските земи за периода VII – XI в. са известни три различни типа саби, един от които е споменатият „унгарски/къснономадски тип“. Допълнителна трудност при изследването на ранносредновековните саби от българските земи е фактът, че голяма част от тях са случайни находки (липсва археологическа среда на намиране).

Най-общо този тип ранносредновековни саби се дели на две групи – кобански и унгарски²³. Първата се отличава с богата декорация на ръкохватките. Към този тип именно спада изключително представител-

¹⁷ *Povest' vremennykh let* 2012: 30; *Ivanov, Ivanov* 2015: 18. Хрониката е съставена през второто десетилетие на XII в.

¹⁸ *Gratski izvori za balgarskata istoriya* 1964: 212-213.

¹⁹ *Pálóczi-Horváth* 1989: 16.

²⁰ *Yotov* 2008: 327-338.

²¹ *Kirpichnikov* 1966: 67-68.

²² *Merpert* 1955: 131-168.

²³ *Schulze-Dörrlamm* 1984: 473-514.

ният образец, известен като „Сабята на Карл Велики“, съхраняван в Kunsthistorisches Museum, Виена (**Фиг. 1**)²⁴. Общата ѝ дължина е 86,5 см и е с тегло от 730 гр. Някои изследователи я датират IX – X в., докато други предполагат, че е изработена много по-късно – през XII в.²⁵ Ръкохватката ѝ е от дърво, покрито с позлатено сребро и скъпоценни камъни. Повърхността ѝ е богато декорирана с флорални мотиви. Предпазителят е с леко извити надолу рамене, завършващи със сферични краища. Той също е позлатен и украсен с щамповани растителни орнаменти. Острието е с плавна и елегантна извивка. Върху него са инкрустирани фигури,

изработени от златни нишки. Те представят битка между дракони. Изключително добре е запазена ножницата на сабята и скобите за окачване. Формата на предпазителя на това изключително оръжие, наподобява тази на образците от тип 3А от типологията на предпазители на саби на В. Йотов. Този тип конструктивни елементи са особено характерни за т.нар. „унгарски тип“ саби (**Фиг. 2**)²⁶. Към този тип хладни клинови оръжия се отнасят и представителните образци от Gesztered (Унгария) – датиран в X – XI в. (**Фиг. 3а**)²⁷, от двоен катакомбен гроб № 10 на мъж и жена в аланския некропол Martan-Chu (Северен Кавказ), отново от IX – X в. (**Фиг. 3б**)²⁸ и от

Фигура 1. Сабя от Kunsthistorisches Museum, Виена (Fillitz 1971: cat. № 162; Der „Säbel Karls des Großen“ - https://www.europeana.eu/en/item/15502/SK_WS_XIII_5 (29.05.2023))

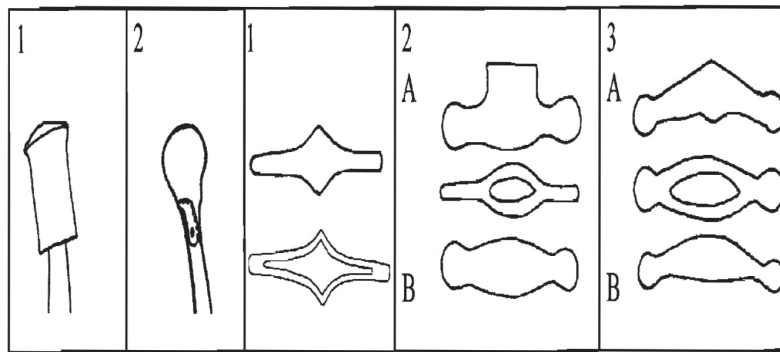
Figure 1. Saber from Kunsthistorisches Museum, Vienna (Fillitz 1971: cat. № 162; Der „Säbel Karls des Großen“ - https://www.europeana.eu/en/item/15502/SK_WS_XIII_5 (29.05.2023))

²⁴ Fillitz 1971: cat. № 162; Der „Säbel Karls des Großen“ – https://www.europeana.eu/en/item/15502/SK_WS_XIII_5 (29.05.2023).

²⁵ Kirpichnikov 1966: 64-65; Oakeshott 1960: 167-169.

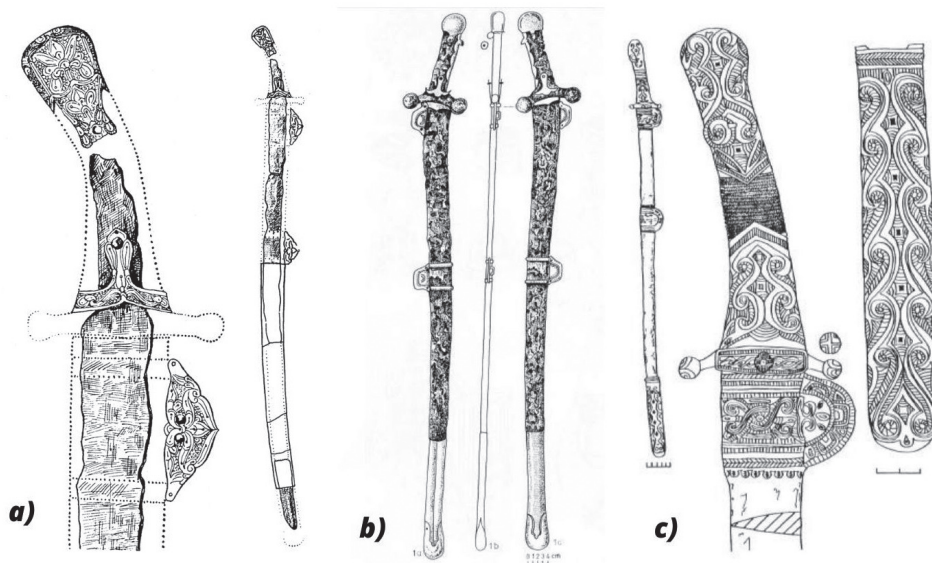
²⁶ Yotov 2004: 71, tabl. 9.

²⁷ Fettich 1937: pl. 68; Dienes 1972: fig. 4; Alexander 2001: 213, fig.13.

Фигура 2. Типология на накрайници за ръкохватки и предпазители на ранносредновековни саби по В. Йотов (Yotov 2004: 71, tabl. 9)

Figure 2. Typology of pommels and cross-guards of early medieval sabers by V. Yotov (Yotov 2004: 71, tabl. 9)

Фигура 3. Представителни саби от: **a.** Gesztered (Унгария) (Fettich 1937: pl. 68; Dienes 1972: fig. 4; Alexander 2001: 213, fig.13); **b.** гроб № 10 в некропола Martan-Chu (Северен Кавказ) (Vinogradov 1983: 212–213, Abb.2, Abb.3, 1 a–c; Yotov 2008: 321–327); **c.** катакомба № 41 в некропола Кольцо-гора (Северен Кавказ) (Savenko 1986: 80; Kaminskiy, Kaminskaya-Tsokur 1997: 61–69)

Figure 3. Representative sabers from: **a.** Gesztered (Hungary) (Fettich 1937: pl. 68; Dienes 1972: fig. 4; Alexander 2001: 213, fig.13); **b.** grave № 10 in necropolis Martan-Chu (North Caucasus) (Vinogradov 1983: 212–213, Abb.2, Abb.3, 1 a–c; Yotov 2008: 321–327); **c.** catacomb № 41 in necropolis Kol'tso-gora (North Caucasus) (Savenko 1986: 80; Kaminskiy, Kaminskaya-Tsokur 1997: 61–69)

катакомба № 41 в аланския некропол Кольцо-гора (Северен Кавказ) с датировка във втората половина на XI в (Фиг. 3c)²⁹.

От българските земи към т.нар. „късно-номадски тип“ от периода IX – XI в. се отнасят няколко образци, открити в Североизточна България. Сред тях са: сабя от Дебрене

(обл. Добрич) с обща дължина 85 см – открита в пласта на ранносредновековно селище, възникнало върху късноантична крепост и датирано в края на IX – X в. (Фиг. 4a)³⁰; сабя от с. Яребица (общ. Дулово) с обща дължина 92 см (Фиг. 4b)³¹; сабя от крепостта Попина (обл. Силистра) с обща дължина 83 см (Фиг.

²⁸ Vinogradov 1983: 212–213, Abb.2, Abb.3, 1 a–c; Yotov 2008: 327–338.

²⁹ Savenko 1986: 80; Kaminskiy, Kaminskaya-Tsokur 1997: 61–69.

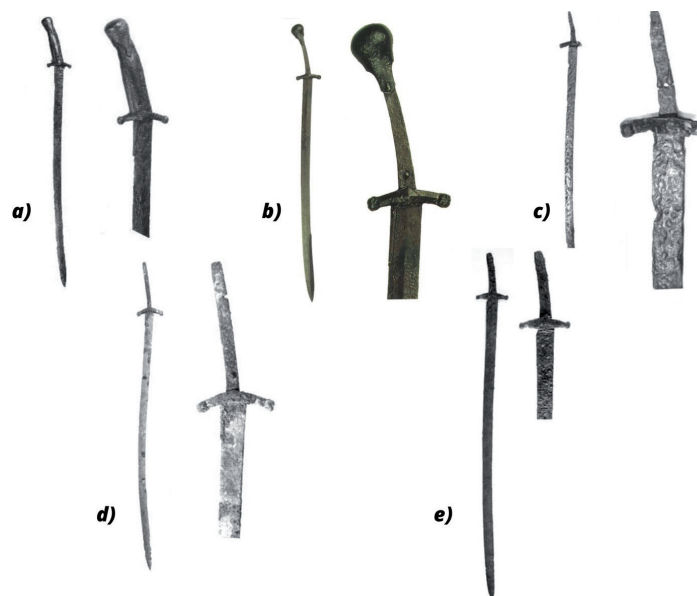
³⁰ Yotov 1992: 141–145; Yotov 2004: 66, cat. № 456; Yotov 2008: 329, fig. 1.

³¹ Kanev 2002: 119–122, obr. 1; Yotov 2004: 68, cat. № 457; Zlatkov 2014: 164–165.

4с)³²; две саби с неизвестно местонамиране от Североизточна България, съответно с дължини 89 см и 85 см, съхранявани в Археологически музей на Варна (Фиг. 4d, e)³³; сабя от западните покрайнини на Външния град на Плиска с обща дължина 100 см (Фиг. 5a)³⁴; сабя от с. Цани Гинчево (общ. Нови Пазар) дълга 99,5 см (Фиг. 5b)³⁵ и сабя от м. „Фисека“ до с. Черенча (обл. Шумен) (Фиг. 5c)³⁶. Заедно с последния образец е намерена желязна аркадовидна шпора със сребърни набивки. Предполага се, че шпорите не са били използвани от номадските народи. Те обаче са характерни за тежката византийска кавалерия. Това дава основание на изследователите да предположат, че намирането

на сабя от този тип и шпора на едно място би трябвало да се свърже с наличието на две различни групи конници. Това, от своя страна, е възможно да маркира полесражение между византийски и печенежки войски към средата на XI в. Както е добре известно от археологическите данни и сведенията в писмените извори, именно през този период североизточните предели на днешните български земи биват засегнати от печенежките нашествия.

Като самостоятелни находки в българските земи са намерени и няколко предпазителя на саби от този тип. Сред тях са: образец с неизвестно местонамиране, изработен от желязо със следи от посребряване (Фиг.

Фигура 4. Саби от: **a.** Дебрене (обл. Добрич) (Yotov 1992: 141–145; Yotov 2004: 66, cat. № 456; Yotov 2008: 329, fig. 1.); **b.** Яребица (общ. Дулово) (Kanev 2002: 119–122, obr. 1; Yotov 2004: 68, cat. № 457; Zlatkov 2014: 164–165); **c.** крепостта Попина (обл. Силистра) (Yotov 2004: cat. № 458);

d. неизвестно местонамиране от Североизточна България (Yotov 2004: cat. № 459);

e. неизвестно местонамиране от Североизточна България (Yotov 2004: cat. № 461)

Figure 4. Sabers from: **a.** Debrene (Dobrich Province) (Yotov 1992: 141–145; Yotov 2004: 66, cat. № 456; Yotov 2008: 329, fig. 1.); **b.** Yarebitsa (Dulovo Municipality) (Kanev 2002: 119–122, obr. 1; Yotov 2004: 68, cat. № 457; Zlatkov 2014: 164–165); **c.** Popina fortress (Silistra Province) (Yotov 2004: cat. № 458); **d.** the unknown location in Northeast Bulgaria (Yotov 2004: cat. № 459); **e.** the unknown location in Northeast Bulgaria (Yotov 2004: cat. № 461)

³² Yotov 2004: cat. № 458.

³³ Yotov 2004: cat. № 459, cat. № 461.

³⁴ Doncheva, Totev 2011: 123–124, fig. 1, fig. 2, 1; Zlatkov 2014: 162–163. Степента на запазеност е известно основание изследователите да предполагат, че вероятно е от разрушен гроб. Въпреки това оръжието е случайна находка. Заедно със сабята е открит и пълен комплект от допълнителни елементи, служещи за нейното окачване и носене, а именно: желязна халка с елипсовидна пластина, две полукръгли пластини за прикачване на кожения ремък и ремъчен разделител.

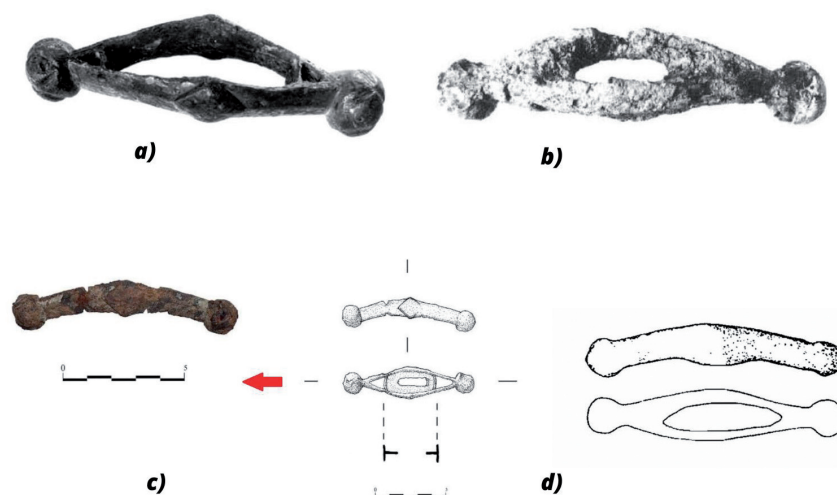
³⁵ Yotov 2004: cat. № 462; Atanasov, Stoychev, Doncheva 2004: 73–75. Върху предпазителя ѝ се откриват следи от посребряване.

³⁶ Doncheva, Totev (in print).

Фигура 5. Саби от: **a.** западните покрайнини на Външния град на Плиска (Doncheva, Totev 2011: 123–124, fig. 1, fig.2, 1; Zlatkov 2014: 162–163); **b.** Цани Гинчево (общ. Нови Пазар) (Yotov 2004: cat. № 462; Atanasov, Stoychev, Doncheva 2004: 73–75); **c.** местност „Фисека“ до с. Черенча (обл. Шумен) (Doncheva, Totev (под печат))

Figure 5. Sabers from: **a.** the western outskirts of the Outer Town of Pliska (Doncheva, Totev 2011: 123–124, fig. 1, fig.2, 1; Zlatkov 2014: 162–163); **b.** Tsani Ginchevo (Novi Pazar Municipality) (Yotov 2004: cat. № 462; Atanasov, Stoychev, Doncheva 2004: 73–75); **c.** locality „Fiseka“ to the village of Cherencha (Shumen Province) (Doncheva, Totev (in print))

Фигура 6. Предпазители на саби от: **a.** неизвестно местонамиране от Североизточна България (Kanev 2002: 119–122, obr.3; Yotov 2004: cat. № 482); **b.** т.нар. „Граждански комплекс“ в местността Селище, при Външния град на Велики Преслав (Bonev 1993: 75, obr. 13a; Konstantinov 2011: 298, cat. № 1); **c.** крепост „Хоталич“ до Севлиево (Rabovyanov 2019: 124, obr. 2, obr. 3); **d.** ранносредновековното селище при Одърци (Doncheva-Petkova 1999: cat. № 742; Yotov 2004: cat. № 485)

Figure 6. Saber's cross-guards from: **a.** the unknown location in Northeast Bulgaria (Kanev 2002: 119–122, obr.3; Yotov 2004: cat. № 482); **b.** „Civil Complex“ in the locality of Selishte, at the Outer Town of Veliki Preslav (Bonev 1993: 75, obr. 13a; Konstantinov 2011: 298, cat. № 1); **c.** fortress „Hotalic“ near Sevlievo (Rabovyanov 2019: 124, obr. 2, obr. 3); **d.** the early medieval settlement at Odartsitsi (Doncheva-Petkova 1999: cat. № 742; Yotov 2004: cat. № 485)

6a)³⁷; предпазител намерен в т.нар. „Граждански комплекс“ в местността Селище, при Външния град на Велики Преслав (Фиг. 6b)³⁸; образец, открит по време на археологически проучвания на късноантичната и средновековна крепост „Хоталич“ до Севлиево (Фиг. 6c)³⁹; предпазител от ранносредновековното селище при Одърци (Фиг. 6d)⁴⁰. От Одърци са известни още два предпазителя. Единият е аналогичен на горния. Вторият е с по-малък отвор за ръкохватката, с краища, оформени като пресечени пирамиди. Раменете му са слабо извити. Той е датиран в първата половина на XI в., от периода на т.нар. „печенежки“ нашествия, и е без аналог в българските земи. Прави впечатление, че основната концентрация на находки на ранносредновековни саби и техни конструктивни елементи от българските земи попада в днешна Североизточна България. Част от тях са открити в обекти, за които има сигурни данни за присъствието на „късни номади“. Такива например са Преслав, Одърци и Стърмен. Основните следи, по които се установява присъствието на печенеги в земите на Долен Дунав и особено в североизточните райони на България са някои, характерни единствено за тях, елементи на конската сбруя и керамика. Такива са котлите с вътрешни уши – „печенежки тип“, стремената с кръгла халка и заострено наверхие, псалии, едносъставни зъбалци на юзди, апликации, изработени от мед или сребро със сърцевидна или кръгла форма. Всички тези находки в селищата, където са открити и част от споменатите по-горе оръжия, дават основание да се предполага, че те са били част от къснономадското нападателно въоръжение.

Находките на елементи, свързани с окачването на оръжието към кожения ремък са

представени от няколко метални апликации и накрайник на ножница (Фиг. 7a)⁴¹. Всички те са датирани в периода IX – X в. Две от апликациите са изработени от желязо. Едната е открита до сабята от Дебрене, а другата, в крепостта до село Изворово (обл. Добрич). Интерес представляват и три апликации от ремък за окачване, изработени от бронз. Две от тях са от Североизточна България с неизвестно местонамиране (Фиг. 7b, c)⁴², а третата е открита в Дръстър (Фиг. 7d)⁴³ и намира паралел с друга подобна апликация от представената сабя от Gesztered (Унгария).

Етническите и демографски промени през XI – XII в. в земите на Долен Дунав биха могли да обяснят находките на образци от разглежданите оръжия, свързани с късните номади. През 971 г. император Йоан Цимисхи превзема Преслав – столицата на Първото българско царство. През този период България губи цялата източна половина от владенията си. След окончателното овладяване на българските територии от Византия през 1018 г. българските земи са разделени на теми според византийската териториално-административна система. Централна Северна и Североизточна България образуват темата Паристрион. Северозападните, западните и югозападните български земи са включени в тема България. Останалите теми, обхващащи завладените български територии, са Стримон, Филипопол, Македония и Тракия. Те включват югозападните, горнотракийските, югоизточните и южните западнотерноморски български територии. Границата между темите Паристрион и Филипопол преминава по билото на Стара планина. Както беше споменато в началото, масовите печенежки нашествия към византийските владения започват през първата половина

³⁷ Kanev 2002: 119-122, obr.3; Yotov 2004: cat. № 482. Съхранява се във фонда на НИМ – София. В централната част на предпазителя има изпъкнал ромб.

³⁸ Bonev 1993: 75, obr. 13a; Konstantinov 2011: 298, cat. № 1. Предпазителът е с издължена ладиевидна форма, с извити рамене, завършващи с кръгли сфери.

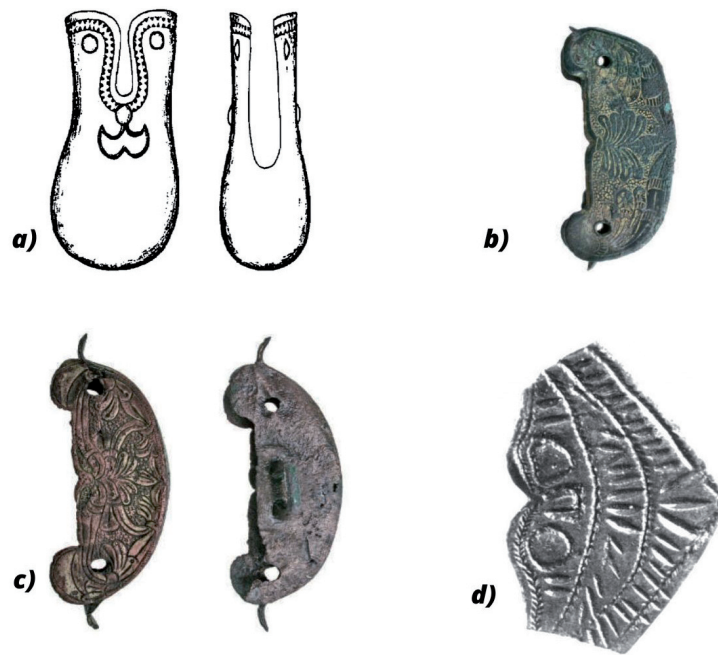
³⁹ Rabovyanov 2019: 124, obr. 2, obr. 3.

⁴⁰ Doncheva-Petkova 1999: cat. № 742; Yotov 2004: cat. № 485.

⁴¹ Stanilov 1999: 37-38, cat. № 20; Yotov 2004: 72, cat. № 497. Накрайникът на ножница е открит в крепостта при с. Цар Асен, обл. Силистра. Намира паралели с накрайника на ножница на сабята от гроб № 10 в аланския некропол Martan-Chu (Северен Кавказ).

⁴² Fehér 1938: 36, obr. 96; Stanilov 1999: 36-38, obr. 2; Yotov 2004: 71, cat. № 494, cat. № 495; Zlatkov 2014: 166.

⁴³ Stanilov 1999: 36-37, cat. № 19; Yotov 2004: 72, cat. № 496.

Фигура 7. Елементи, свързани с окачването на оръжието: **a.** накрайник на ножница от крепостта при с. Цар Асен, обл. Силистра (Stanilov 1999: 37–38, cat. № 20; Yotov 2004: 72, cat. № 497); **b.** апликация от ремък за окачване от Североизточна България с неизвестно местонамиране (Fehér 1938: 36, obr. 96; Stanilov 1999: 36–38, obr. 2; Yotov 2004, 71, cat. № 494; Zlatkov 2014: 166); **c.** апликация от ремък за окачване от Североизточна България с неизвестно местонамиране (Fehér 1938: 36, obr. 96; Stanilov 1999: 36–38, obr. 2; Yotov 2004: 71, cat. № 495; Zlatkov 2014: 166); **d.** апликация от ремък за окачване от Дръстър (Stanilov 1999: 36–37, cat. № 19; Yotov 2004: 72, cat. № 496)

Figure 7. Elements related to the suspension of the weapon: **a.** scabbard tip from the fortress at the village of Tsar Asen (Silistra Province) (Stanilov 1999: 37–38, cat. № 20; Yotov 2004: 72, cat. № 497); **b.** application from a hanging strap from Northeastern Bulgaria with an unknown location (Fehér 1938: 36, obr. 96; Stanilov 1999: 36–38, obr. 2; Yotov 2004, 71, cat. № 494; Zlatkov 2014: 166); **c.** application from a hanging strap from Northeastern Bulgaria with an unknown location (Fehér 1938: 36, obr. 96; Stanilov 1999: 36–38, obr. 2; Yotov 2004: 71, cat. № 495; Zlatkov 2014: 166); **d.** application from a hanging strap from Drastar (Stanilov 1999: 36–37, cat. № 19; Yotov 2004: 72, cat. № 496)

на XI в. Едно от първите нападения е през 1026 – 1027 г. към тема България и по-точно към нейния център – Сирмиум. През 1034 – 1036 г. печенегите нахлуват отново в темите България и Паристрион. Интерес представляват откритите печати с имената на Кеген и Тирах, съответно южно и северно от Дунав. Това са имената на печенежки водачи, които впоследствие стават съперници и разцепват печенежкото общество. През 1048 г. начело именно с Кеген част от печенежкото общество е било покръстено от император Константин IX Мономах (1042 – 1055)⁴⁴. В периода 1048 – 1053 г. темите България и Паристрион са подложени на постоянни печенежки набези. Тогава започва безконтролното раз-

селване на печенегите южно от Дунав. Такова например е регистрирано в Овче поле. Към средата на XI в. към набезите на късните номади във византийските предели се присъединяват и узите. През 70-те години на XI в. Византия губи тема Паристрион. Цялата ѝ територия, включително и Преслав, е овладяна от печенегите. Анна Комнина, която е съвременник на тези събития, споменава за „миксоварвари“, които се настанили северно от Стара планина. По този начин са назовавани „късните номади“, нахлули и разселили се в териториите между Дунав и Стара планина, от византийския историк и юрист Михаил Аталиат в неговата „История“. Там той описва събитията, свързани с бунта на

⁴⁴ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1965: 122-123; Ivanov, Ivanov 2015: 27-28.

⁴⁵ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1965: 182-183.

Нестор (катепан на Дръстър) през 1074 г. по време на управлението на император Михаил VII Дука (1071 – 1078)⁴⁵. Причината за броженията срещу империята била спирането на субсидиите за пограничното федератско население – т.нар. „миксоварвари“ и по-точно за пограничните войски. Именно в бунта на Нестор печенегите участвали особено активно. През 1081 г. на византийския трон се възкачва Алексей I Комнин (1081 – 1118). Именно през този период империята има сериозни проблеми със селджуките в Мала Азия, които допълнително отслабват военната ѝ мощ. След поражението на ромеите в битката при Манцикерт, състояла се на 26 август 1071 г., отбранителната система по източния византийски лимес е значително нарушена⁴⁶. През 1087 г. Алексей I Комнин предприема поход срещу печенегите и се отправя към Дръстър, където византийската войска претърпява разгром. Реално този поход е първото преминаване на византийска войска северно от Стара планина от 18 години, тъй като за последен път това се е случило през 1059 г. Все пак император Алексей I успява да възстанови византийската власт в Дръстър през 1091 г. След 90-те години на XI в. сведенията в писмените извори за печенеги и печенежки нападения към границите на Византия значително намаляват. Вероятно част от тях са били инфилтрирани във византийското общество. Един от последните печенежки рейдове към територията на империята е през 1122 г., когато киевският княз Владимир Мономах (1113 – 1125) успял да ги изтласка на север. По-късно печенегите отново успели да преминат южно от Стара планина, но отново били изтласкани, този път от византийските войски, водени от император Йоан II Комнин (1118 – 1143). Известно е, че тогава късните номади използвали подвижно укрепление от наредени в кръг талиги, чрез което оказали сериозна съпротива на ромеите⁴⁷.

Вторият компонент на настоящото изследване е свързан с данните за военно при-

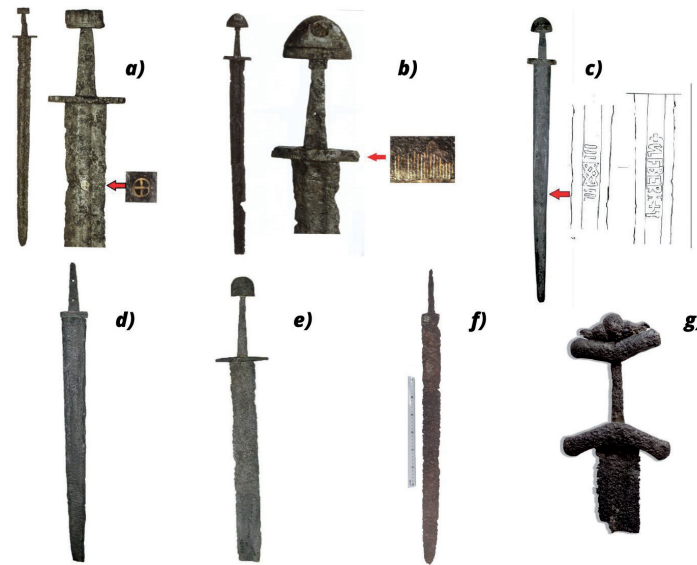
съствие на варяги в земите на Долен Дунав в периода X – XI в.

В европейската история периодът от края на VIII в. докъм средата на XI в. е известен като „викингски“. Това е времето, когато скандинавските племена започват своите военни походи от земите на днешна Норвегия, Швеция, Финландия и северозападните части на Русия към Западна, Централна и Югоизточна Европа. За основен център на варягите е определен остров Gotland в Балтийско море (Южна Швеция). Именно оттам започвал описаният в съчинението на Константин Багренородни (913 – 959) „За управлението на империята“ „Варажки път“ към Константинопол (известен още и като Miklagard – скандинавското наименование на византийската столица)⁴⁸. Той се превърнал в основна търговска пътна артерия за обмен на стоки между Византия и Скандинавия. Преминавал по реките, намиращи се днес в Западна Русия, и завършвал при устието на р. Днепър. От Северното Черноморие варягите продължавали към Делтата на Дунав и от там по море достигали до Месемврия и Анхиа-ло. До византийската столица били изпращани само високопоставени във варяжкото общество пратеници, основно с търговски и дипломатически цели. Причините за попадане на северноевропейски находки на въоръжение на Балканите варират от документираното присъствие на добре въоръжени варяги и военни контингенти от Севера, до търговски отношения между варягите и Византия, които също са добре засвидетелствани във византийските писмени извори. Известно е, че скандинавците през този период търгуват с мед, восък, ценни животински кожи и вероятно с елементи на въоръжението, например с някои конструктивни части на мечове (накрайници на ръкохватки, предпазители и украси на ножници). Тяхното присъствие у нас не е свидетелство единствено за наличието на военни контингенти или за военни кампании на варягите към Балканите, но също така и за търговски

⁴⁶ Tapkova-Zaimova 1976: 90.

⁴⁷ Ivanov, Ivanov 2015: 35.

⁴⁸ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1964: 199-203.

Фигура 8. Мечове със северноевропейски произход от: **a.** Опака (общ. Попово) – тип К (Parushev 1999: 31-32, obr. 1, 2; Yotov 2004: 42, cat. № 422; Zlatkov 2014: 140-141); **b.** околностите на Сливен – тип Н (Zlatkov 2014: 138-139; Sirakov 2018: 143-146); **c.** Albești (Констанца, Румъния) – тип V (Yotov 2008: 324, fig.4; Yotov 2011: 45, fig. 5); **d.** Северна Добруджа с неизвестно местонамиране – тип E/W (Yotov 2008: 324, fig.4; Yotov 2011: 45, fig.7); **e.** Северна Добруджа с неизвестно местонамиране – тип X (Yotov 2008: 324, fig.4; Yotov: 2011, 45, fig. 6); **f.** Кладница (обл. София) (Popov 2018: 137-142; Photo: Samuil Kamburov); **g.** Градешница (обл. Враца) – тип Z (Yotov 2004: 43, cat. № 423; Zlatkov 2014: 142-143; Photo: Samuil Kamburov)

Figure 8. Swords of Northern European origin from: **a.** Opačka (Popovo Municipality) – type K (Parushev 1999: 31-32, obr. 1, 2; Yotov 2004: 42, cat. № 422; Zlatkov 2014: 140-141); **b.** the outskirts of Sliven – type H (Zlatkov 2014: 138-139; Sirakov 2018: 143-146); **c.** Albești (Constanța, Romania) – Type V (Yotov 2008: 324, fig.4; Yotov 2011: 45, fig. 5); **d.** Northern Dobruzhia with unknown location – type E/W (Yotov 2008: 324, fig.4; Yotov 2011: 45, fig.7); **e.** Northern Dobruzhia with unknown location – type X (Yotov 2008: 324, fig.4; Yotov: 2011, 45, fig. 6); **f.** Kladnitsa (Sofia Province) (Popov 2018: 137-142; Photo: Samuil Kamburov); **g.** Gradeshnitsa (Vratsa Province) – type Z (Yotov 2004: 43, cat. № 423; Zlatkov 2014: 142-143; Photo: Samuil Kamburov)

контакти. Може да се допусне, че е възможно на изработката на местни „балкански“ имитации на някои елементи на въоръжението със северноевропейски произход, макар и да липсват преки данни за производството им конкретно в българските земи.

Основната част от оръжията със северен произход намерени в земите на Долен Дунав представляват мечове и техни конструктивни елементи, както и брадви, датирани в периода X – XI в.⁴⁹ Към цялостно или час-

тично запазените мечове се отнасят образците от: Опака (общ. Попово) (**Фиг. 8a**)⁵⁰, от околностите на Сливен (**Фиг. 8b**)⁵¹; от Albești с надпис „Ulfberht“ (Констанца, Румъния) (**Фиг. 8c**)⁵²; два меча от Северна Добруджа с неизвестно местонамиране (**Фиг. 8d, e**)⁵³; от Кладница (обл. София) (**Фиг. 8f**)⁵⁴ и от Градешница (обл. Враца) (**Фиг. 8g**)⁵⁵. Всички тези оръжия се отнасят към съответни типове мечове по типологията на скандинавския изследовател Jan Petersen⁵⁶. Като отделни

⁴⁹ Gerogiev 1986: 19-23; Yotov 2003; Yotov 2003: 132-135; Yotov 2004: 39-58; Yotov 2008: 321-327; Minaeva, Holmquist 2012; Minaeva 2013; Yotov 2018: 467-484; Yotov, Valeriev, Totev 2018: 103-122; Kamburov 2021: 89-116.

⁵⁰ Parushev 1999: 31-32, obr. 1, 2; Yotov 2004: 42, cat. № 422; Zlatkov 2014: 140-141.

⁵¹ Zlatkov 2014: 138-139; Sirakov 2018: 143-146. Предполага се, че тази находка е свързана с военното присъствие на варяги южно от Стара планина в периода X – XI в.

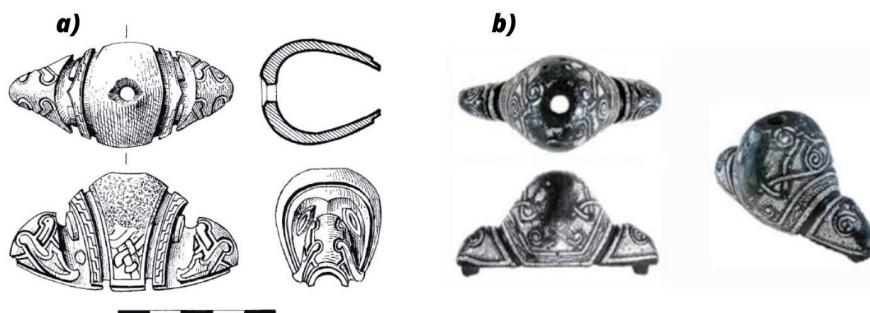
⁵² Yotov 2008: 324, fig.4; Yotov 2011: 45, fig. 7.

⁵³ Yotov 2008: 324, fig.4; Yotov 2011: 45, fig. 6.

⁵⁴ Popov 2018: 137-142.

⁵⁵ Yotov 2004: 43, cat. № 423; Zlatkov 2014: 142-143.

⁵⁶ Petersen 1919.

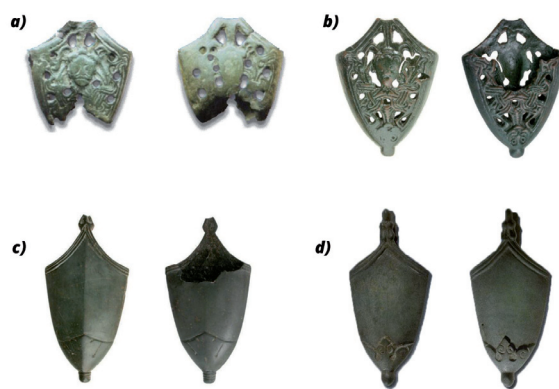

Фигура 9. Накрайници на ръкохватки от: **a.** остров Рăcuiul lui Soare (Румъния) (Popa 1984: 425-431; Yotov 2018: 484, fig. 11, 1); **b.** Североизточна България с неизвестно местонамиране (Yotov 2018: 484, fig. 11, 2)

Figure 9. Pommels from: **a.** Păcuiul lui Soare island (Romania) (Popa 1984: 425-431; Yotov 2018: 484, fig. 11, 1); **b.** Northeast Bulgaria with unknown location (Yotov 2018: 484, fig. 11, 2)

самостоятелни находки на конструктивни елементи на северноевропейски мечове от този период са известни три бронзови накрайника на ръкохватки (pommels), съответно от крепостта на дунавския остров Рăcuiul lui Soare (Фиг. 9a)⁵⁷; от късноантичната и средновековна крепост Акве Калиде – Терма (Бургаски Минерални бани) и от Североизточна България с неизвестно местонамиране (Фиг. 9b)⁵⁸. В българските земи са открити и

петнадесет накрайника на ножници на мечове, за голяма част от които се предполага северноевропейски произход, а друга част са причислени към т.нар. „източно-пруска група“ (Фиг. 10a, b, c, d)⁵⁹. Те са изработени от бронз⁶⁰. Повечето от тях са декорирани със специфични мотиви, характерни за нордическите орнаментални стилове „Borre“ и „Jellinge“, които се развиват в периода от края на IX – XI в. Те се характеризират с

Фигура 10. Накрайници на ножници от: **a.** крепост „Стана“ (обл. Шумен) – със северноевропейски произход (Georgiev 1986: 19-23; Yotov 2003: 12; Yotov 2004: 49, cat. № 436); **b.** околностите на Варна с неизвестно местонамиране – със северноевропейски произход (Yotov 2004: cat. № 437); **c.** крепост до с. Миладиновци, (обл. Търговище) – от т. нар. „източно-пруска“ група (Yotov 2003: 18; Yotov 2004: cat. № 443); **d.** неизвестно местонамиране в Североизточна България – от т. нар. „източно-пруска“ група (Yotov 2003: 16; Yotov 2004: 50, cat. № 440)

Figure 10. Scabbard tips from: **a.** fortress „Stana“ (Shumen Province) – of Northern European origin (Georgiev 1986: 19-23; Yotov 2003: 12; Yotov 2004: 49, cat. № 436); **b.** vicinity of Varna with unknown location – of Northern European origin (Yotov 2003: 132-135; Yotov 2004: cat. № 437); **c.** fortress near the village of Miladinovtsi, (Targovishte Province) – from the so-called „East Prussian“ group (Yotov 2003: 18; Yotov 2004: cat. № 443); **d.** unknown location in Northeast Bulgaria – from the so-called „East Prussian“ group (Yotov 2003: 16; Yotov 2004: 50, cat. № 440)

⁵⁷ Popa 1984: 425-431; Yotov 2018: 484, fig. 11, 1.

⁵⁸ Yotov 2018, 484, fig. 11, 2.

⁵⁹ Georgiev 1986: 19-23; Yotov 2003: 12, 16, 18; Yotov 2004: cat. № 436, cat. № 437, cat. № 443, cat. № 440.

⁶⁰ Yotov 2004: 46.

мотиви на преплитачи се чудовища, вероятно змейове, изработени в ажурна техника. Тези бронзови накрайници са познати на остров Gotland, където най-вероятно са били изработвани. От началната точка на т.нар. „варяжки път“, те се разпространяват в три направления. Първият път е към Гнездово (Горен Днепър), южното Приладожие и оттам към средното течение на Днепър и Кримския полуостров. Вторият е към р. Ока, Поволжието и Прикамието, а третата посока е към Централна Европа и основно към териториите на днешна Полша и Унгария. В днешните български земи има концентрация на този тип находки в Североизточна България. Описаният от Константин VII Багренородни маршрут на известния „Путь из варяг в греки“ съвпада напълно с първите две споменати направления на разпространение на находките. Този факт допълнително подкрепя тезата, че предметите са със северноевропейски произход. Орнаментацията върху бронзовите накрайници на ножници, а и въобще върху голяма част от елементите на въоръжението със северноевропейски произход, представя мотиви от скандинавската митология. Образът на Один върху накрайниците на ножници не е случаен, тъй като освен бог на скалдическата поезия, той е бог и на войната. За варягите, декорацията на накрайниците е имала култово значение, тясно обвързано с Едата. Образите на птицата и змея имат апотропейни функции, чрез тях са се повишавали бойните качества на оръжието. Тези находки в българските земи, датирани X – XI в., предполага да са попаднали тук от североизток – от земите на Южна Русия. Появата им в руските територии вероятно се дължи на засилените търговски, военни и политически отношения с варягите. Друго предположение е, че скандинавски преселници се заселват в северозападните и западни части на Русия и в региона на Прибалтика. Смята се, че една голяма част от материалите са с местно производство, за-

почнало през втората половина на X в. Възниква въпросът кой изработва тези бронзови предмети в руските територии и Източна Европа, дали са местни майстори, постепенно усвоили технологията на изработка или са скандинавски занаятчии, придошли от север откъм т.нар. „Варяжко море“ (както е било известно тогава Балтийско море)?

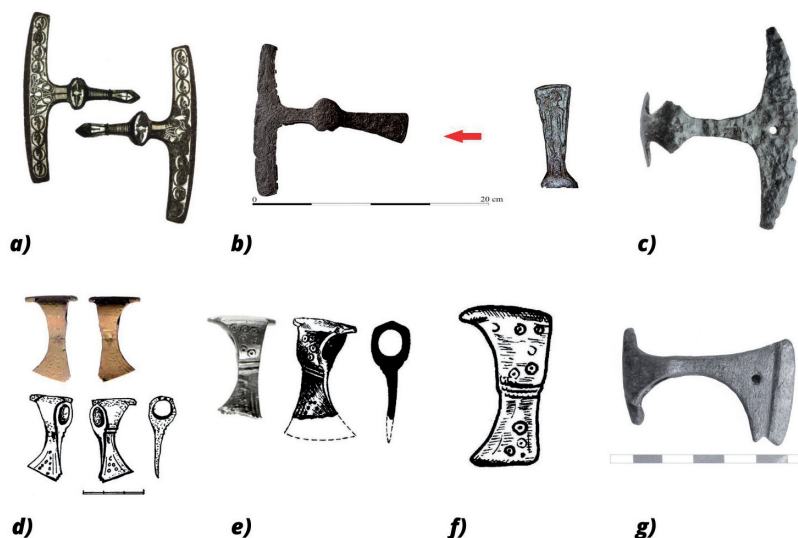
По отношение на находките на брадви в земите на Долен Дунав, част от които биха могли да се свържат с евентуален северноевропейски произход, могат да се посочат следните представителни образци: брадва от крепостта „Стана“ (обл. Шумен) (**Фиг. 11a**)⁶¹, чиято повърхност е покрита със сребърни инкрустации и апликации, датирана в X – XI в. и брадва от местността „Турек“ до с. Бързина (обл. Враца) със същата датировка (**Фиг. 11b**)⁶². Богатата декорация и прецизна изработка на тези два образца предполага възможността те да са били използвани със символично предназначение, а не като оръжие. Двете брадви, подобно на някои саби, мечове и бойни ножове, представляват прекрасни примери за инсигнии – парадно въоръжение, подчертаващо ранга на техния притежател в обществото. За съжаление, липсата на археологическа среда при тези образци не позволява да се правят по-конкретни заключения. В района на Сливен, до с. Нейково, е намерена и специфичен тип лека брадва с отвор при острието, вероятно служещ за окачването ѝ (**Фиг. 11c**)⁶³. Според Кирпичников отворът е служил за пристягане на кожен калъф или за окачване на брадвата към седлото на коня. Според него брадвите, в чиито остриета са оформени отвори, би следвало да се считат за бойни и ги обвързва с въоръжението на средновековната степна конница⁶⁴. В такъв случай тези образци са играли ролята, ако не на основно, то на допълнително оръжие. Някои изследователи предполагат, че този тип брадви са със скандинавски произход и със сигурност са изпълнявали функциите на оръжие. Спо-

⁶¹ Bonev 1983; Yotov 2004: cat. № 587; Zlatkov 2014: 176-177, obr. 76.

⁶² Ivanov 1994: 65-69, obr. 1; Yotov 2004: cat. № 583.

⁶³ Zlatkov 2014: 175-176, obr. 75; Sirakov 2018: 144-145.

⁶⁴ Kirpichnikov 1966: 29.

Фигура 11. Брадвѝ и брадвички (амулетѝ ?) от: **a.** крепост „Стана“ (обл. Шумен) (Bonev 1983; Yotov 2004: cat. № 587; Zlatkov 2014: 176-177, obr. 76); **b.** местност „Турек“ до с. Бързина (обл. Враца) (Ivanov 1994: 65-69, obr. 1; Yotov 2004: cat. № 583; Photo: Samuil Kamburov); **c.** околностите на с. Нейково (обл. Сливен) (Zlatkov 2014: 175-176, obr. 75; Sirakov 2018: 144-145); **d.** Дръстър (Atanasov 2018: 223, obr. 2); **e.** Преслав (Atanasov 2018: 224, obr. 5); **f.** остров Păcuiul lui Soare (Румъния) (Atanasov 2018: 224, obr. 3); **g.** средновековния Средец (София) (Ivanov 2016: 260, obr. 1)

Figure 11. Axes and axes (amulets ?) from: **a.** fortress „Stana“ (Shumen Province) (Bonev 1983; Yotov 2004: cat. № 587; Inkova 2013; Zlatkov 2014: 176-177, obr. 76); **b.** locality „Turek“ near the village of Burzina (Vratsa Province) (Ivanov 1994: 65-69, obr. 1; Yotov 2004: cat. № 583; Photo: Samuil Kamburov); **c.** vicinity of Neykovo (Sliven Province) (Zlatkov 2014: 175-176, obr. 75; Sirakov 2018: 144-145); **d.** Drastar (Atanasov 2018: 223, obr. 2); **e.** Preslav (Atanasov 2018: 224, obr. 5); **f.** Păcuiul lui Soare island (Romania) (Atanasov 2018: 224, obr. 3); **g.** medieval Sredec (Sofia) (Ivanov 2016: 260, obr. 1)

ред други те са били част от маджарското въоръжение, като ги датират в X в.

В териториите на Долен Дунав, основно в Североизточна България и Югоизточна Румъния (Дръстър, Преслав, Păcuiul lui Soare и др.) са откривани и т.нар. „култови брадвички-амулетѝ“ (дължината им варира между 4 – 5 см) (Фиг. 11d, e, f)⁶⁵, изработени от бронз и сребро⁶⁶. Подобен образец е намерен и в средновековния Средец (Фиг. 11g)⁶⁷. Тези находки се датират най-общо в периода от втората половина на X – XI в. и се свързват с културата на варягите, тъй като намират множество паралели в Скандинавия и Прибалтика. Съответните образци на дребната металопластика не се причисляват към елементите на въоръжението, а по-скоро са част от религиозните традиции на варягите. Според руския изследовател Николай Макаров в Източна Европа тези култови

брадвички се намират основно като част от инвентара в гробове на млади мъжки индивиди от некрополи в региона на двата големи градски центъра – Киев и Новгород⁶⁸. Поради тази причина някои изследователи допускат възможността тези предмети да представляват отличителни знаци на млади варяжки войни, а не амулетѝ.

Би могло да се заключи, че брадвата като предмет – част от материалната култура на средновековното общество е можела да изпълнява повече от две функции, както на сечиво и оръжие, така и на елитарен символ.

Необходимо е да се обърне внимание на данните за възможно най-ранното попадане на северноевропейски елементи на въоръжението в земите на Долен Дунав, според историческите събития, свързани с военни конфликти между ромеи и варяго-руси. Едно от най-ранните свидетелства, представено в

⁶⁵ Atanasov 2018: 223, obr. 2; Atanasov 2018: 224, obr. 5; Atanasov 2018: 224, obr. 3.

⁶⁶ Atanasov 2018: 221-234.

⁶⁷ Ivanov 2016: 260, obr. 1.

⁶⁸ Makarov 1992: 41-56; Atanasov 2018: 223-224.

известната „Повесть временных лет“, за военен сблъсък между византийци и варяги, е завършилата с неуспех за северняците морска обсада на Константинопол през 860 г., по време на управлението на император Михаил III (842 – 867)⁶⁹. Няколко десетилетия по-късно Киевският княз Олег (882 – 912) успява да обедини част от руските земи след успешна военна кампания срещу Византия през 907 г. Това довежда до сключването на мирен договор през 911 г., даващ привилегии на русите за търговия с Константинопол. Предполага се, че войската, водена от княз Олег, достига до Константинопол единствено по море. Липсата на писмени сведения относно сухопътна операция на русите в някаква степен изключва тяхното присъствие на балканските територии южно от Дунав по това време. Това елиминира възможността варягите да са оставили материални следи в днешните български земи в периода 907 – 911 г. Синът на Олег – Игор, княз на Киевска Рус между 912 и 945 г., предприема два военни похода срещу Византия. Първият е през 941 г. и той е неуспешен – русите са разбити от ромеите с т.нар. „гръцки огън“. Вторият поход е през 944 г., когато княз Игор достига Делтата на Дунав. Конфликтът е прекратен с подписания мирен договор през 945 г., когато привилегиите на руските търговци са ограничени. Походите на Игор, подобно на тези на баща му – княз Олег, са осъществени изцяло по вода, което отново изключва оставянето на материални следи от военно присъствие на варяги южно от Дунав. В сферата на търговските контакти има сведения, че през втората половина на X в. се сформират три търговски средища по Долен Дунав. Едното е при Дръстър, второто при Диногения, а третото е при Новиодунум. Първите писмени сведения за сухопътна военна операция на варяги в земите южно от Дунав срещу Византия са в „История“ на Лъв Дякон⁷⁰. В нея се описва подробно военния маршрут на сина на княз Игор – Светослав към териториите на Североизточна България. Поради тази причина,

походите на княз Светослав биха могли да се приемат като *terminus post quem* за попадането на елементи на въоръжението със северноевропейски произход в днешните български земи. Характерът на находките (в повечето случаи са случайни или извън обект и среда) не дава възможност да се конкретизира тяхната датировка.

Възможно е Светославовите походи да не са били ориентирани директно към Константинопол. Основната им цел са били земите южно от Дунав и владенията на Първото българско царство⁷¹. Това следва от думите на Светослав в писмо до майка му Олга, отбелязано в „Повесть временных лет“: „Не ми харесва в Киев повече и искам да живея в Преславец на Дунав, който ще е център на моята земя“. Най-вероятно една от основните цели на княз Светослав е била да наложи контрол над търговските пътища от Централна към Югоизточна Европа, преминаващи по Дунав. Походите на русите в периода 968 – 971 г. са една от основните причини за отслабването на военната мощ на Първото българско царство и последвалото завладяване от Византия през 1018 г. През втората половина на X в. около Делтата на Дунав започват да се образуват средища с митнически функции, целящи налагане на контрол над търговията с русите и останалите степни народи. По същото време във Византия се извършват военни реформи. Въведени са нови войскови части – катафрактариите (тежката конница), сведения, за които се съдържат във военния трактат „*Praecepta militaria*“ на император Никофор II (963 – 969). За създаването на тежка кавалерия са познати данни и от Лъв Дякон, който подробно описва обсадата на Дръстър през 971 г. (през това време е под контрола на княз Светослав) от император Цимисхи. Там катафрактариите са били подредени по крилото на византийската войска. Интересно е определението, което византийският хронист Лъв Дякон дава на катафрактариите, като ги нарича „отряд от безсмъртни“. Основната задача на

⁶⁹ *Povest' vremennykh let* 2012: 18.

⁷⁰ *Gratski izvori za balgarskata istoriya* 1964: 245-276.

⁷¹ *Yotov* 2008: 321.

този „отряд“ е била да блокира пътя на русите към Константинопол. Ромейските воители са основната част от военните формирования на императорите Никифор II и Йоан Цимисхи, а по крилата са били разполагани основно наемни контингенти. Такъв контингент е представлявал и създаденият от император Василий II (976 – 1025) „варяжки корпус“. Малко след покръстването на Киевска Рус през 988 г. Василий II наема около 6000 варяги, отговарящи лично за охраната на василевса.

По непубликувани данни от 60-те години на XX в. в околностите на Варна са открити различни предмети със скандинавски произход, които биха могли да се обвържат пряко не само с военното присъствие, но и с продължително отсяждане на варяги в този район⁷².

Забелязва се ярък контраст между броя на откритите оръжия и сведенията от писмените извори за активни военни действия в региона на Североизточна България през втората половина на X в. Отговор на този проблем в някаква степен дават сведенията от съчинението „История“ на Лъв Дякон, свързани с обсадата на Дръстър от византийската армия: „Казват, че в това сражение загинали 15 500 скити. Били взети 10 000 щита и голям брой мечове“⁷³. Оттук става ясно, че след византийската обсада на Дръстър войската на Цимисхи взима като трофеи защитното и нападателното въоръжение на русите. Впечатление прави и липсата на „варяжки“ гробове в тези територии, при наличието на сведения за толкова голям брой загинали руси (не бива да забравяме, че често числените стойности, споменати в писмените извори са силно преувеличени с пропагандна цел). Възможно обяснение дава Лъв Дякон, който подробно описва обсадата

на Дръстър: „Когато настъпила нощта, при пълнолуние, те излезли на полето и потърсили своите мъртвци. Събрали ги накуп пред градските стени, запалили много клади и ги изгорили“⁷⁴.

Присъствието на оръжия и елементи към тях със северноевропейски произход южно от Стара планина освен с наемници от „варяжкия корпус“, могат да се обяснят и със сведения от „История“ на Лъв Дякон. Първото нахлуване на Светославовите войски е през 968 г. Тогава са превзети редица селища в североизточните български земи, атакувана е и крепостта Дръстър. На княз Светослав му се налага да се оттегли към руските територии, тъй като Киев е нападен от печенегите. Русите предприемат ново нападение към Долен Дунав през 969 г., когато продължават да превземат селища в Североизточна България и под техен контрол попада Велики Преслав. Настъплението продължава на юг и през източните проходи на Стара планина навлизат в Горнотракийската низина, достигат и превземат Филипопол. Жестокостта на киевския княз е подробно описана от Лъв Дякон, който споменава: „Разказват, че като превзел с война Филипопол, той жестоко и безчовечно набил на кол 20,000 души от заловените в града“⁷⁵. Военната кампания на русите на юг продължила до 970 г., когато край Аркадиопол император Йоан Цимисхи ги разбива и киевският княз бил принуден да се оттегли на север от Стара планина. Започнало обратно превземане на селищата в североизточните български земи, този път от византийската войска на Цимисхи. Ромейците достигат до Дръстър и го обсаждат, като и тогава княз Светослав успява да избяга и се оттегля отвъд Долен Дунав.

⁷² Yotov 2008: 323; Yotov 2008: pl. VI, 4 a, b; Yotov 2018: 478-480. Освен елементи на въоръжението в Североизточна България и по-точно, в околностите на градските центрове Дръстър, Диногения (с. Гарван) и Новиодунум са открити специфични прешлени за вретено т.нар. „овручки“ („ovruch“) и декорирани яйца от глазирана глина („pisanki“), за които се предполага, че са със скандинавски произход. Подобно (ритуално?) яйце е намерено и в некропола при Одръци. Това дава основание да се допусне по-продължително отсяждане на население от Скандинавия и западните руски територии в земите на Долен Дунав, в близост до Делтата. Споменатите прешлени за вретено са произвеждани около днешния град Овруч в Северозападна Украйна. Те се срещат в днешните български и румънски земи докъм средата на XIII в., а производството и разпространението им е прекратено след Монголските нашествия.

⁷³ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1964: 272.

⁷⁴ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1964: 269.

⁷⁵ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1964: 253.

На път за Киев попада на засада и е убит от печенегите. Тези исторически събития биха могли да са едно от обясненията за попадането на оръжия, части от тях и други предмети със северен произход в териториите южно от Стара планина.

Освен с походите на Светослав и „варяжкия корпус“ някои от елементите на въоръжението със северен произход биха могли да се обвържат и с похода на норвежкия пълководец и владетел Харалд Хардрада – Суровия през 1040 г., в качеството му на византийски съюзник, срещу въстанието на Петър Делян в района между Белград и Ниш. Не бива да се изключва и възможността, причината за разпространението на находки със северноевропейски произход южно от Дунав да е и в резултат на търговския обмен между Византия, Първото българско царство и варягите. Също така част от въоръжението със северноевропейски произход, а и не само, би могло да е „пренесено“ в земите южно от

Дунав именно от т.нар. „късни номади“ (печенегите), за които Константин VII Багренородни споменава, че са имали както военен, така и търговски досег с варягите⁷⁶. Данни за военните сътолковения между Киевска Рус и печенегите черпим и от миниатюри в Мадридския ръкопис на Йоан Скилица⁷⁷.

Постепенно през втората половина – края на XI в. названието „варяги“ престава да се употребява в средновековните наративи. В по-късните византийски писмени извори етнонимът „варяги“ е заменен с „латинци“ или „франки“⁷⁸. Като е добре известно, участие на варяги е засвидетелствано и в Кръстоносните походи в качеството им на наемници. Именно Кръстоносните походи от края на XI – началото на XII в. са историческото събитие, което поставя началото на нова ера във военното дело в Европа и Близкия изток. То води до значителни промени в оръжията, отразяващи (от гледна точка на Изтока) силно западноевропейско влияние.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Извори / Primary sources

Ataliata 1965: *Ataliata*, Michael. 'Historia'. – Гръцки извори за българската история [Gratski izvori za balgarskata istoriya], No. 6, 159 – 197.

Comnenae 1972: *Comnenae*, Anna. 'Alexias'. – Гръцки извори за българската история [Gratski izvori za balgarskata istoriya], No. 8, 7 – 149.

Diaconi 1964: *Diaconi*, Leonis. 'Historiae'. – Гръцки извори за българската история [Gratski izvori za balgarskata istoriya], No. 5, 245 – 276.

Kurze 1890: *Kurze*, Friedrich. 'Reginonis abbatis prumiensis chronicon cum continuati-one Treverensi'. Hannover.

Likhachyov, Tvorogov 2012: *Likhachyov, Dmitriy, Oleg Tvorogov*. „Повесть времен-

ных лет“ ['Povest' vremennykh let']. Saint Petersburg.

Philosophi 1961: *Philosophi*, Leonis. 'Tactica'. – Гръцки извори за българската история [Gratski izvori za balgarskata istoriya], No. 4, 166-174.

Porphyrogenitus 1964: *Porphyrogenitus*, Constantinus. 'De administrando imperio'. – Гръцки извори за българската история [Gratski izvori za balgarskata istoriya], No. 5, 198 – 220.

Pselli 1965: *Pselli*, Michaelis. 'Epistolae'. – Гръцки извори за българската история [Gratski izvori za balgarskata istoriya], No. 6, 119 – 128.

Tsamakda 2002: *Tsamakda*, Vasiliki. The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid. Leiden.

⁷⁶ Gratski izvori za balgarskata istoriya 1964: 201-202.

⁷⁷ Tsamakda 2002: fig. 435, fol. 173r, top.

⁷⁸ Yotov, Valeriev, Totev 2018: 119.

Zonarae 1968: Zonarae, Ioannis. „История“ [‘Istoriya’]. – Гръцки извори за българската история [Gratski izvori za balgarskata istoriya], No. 7, 149 – 208.

Литература / Secondary sources

Alexander 2001: Alexander, David. Swords and Sabers During the Early Islamic Period. – Gladius, No. 21, 193-220.

Atanasov, Stoychev, Doncheva 2004: Atanasov, Georgi, Stanimir Stoychev, Stela Doncheva. Три саби от ранното българско Средновековие (Нови постъпления в РИМ – Шумен) [Tri sabi ot rannoto balgarsko Srednovekovie (Novi postapleniya v RIM – Shumen)]. – Известия на историческия музей Шумен [Izvestiya na istoricheskiya muzey Shumen], No. 12, 73 – 77.

Atanasov 2018: Atanasov, Georgi. Отново за Руско-варяжските култови брадвички на Долен Дунав – Corrigenda et addenda (по повод нови находки от Дръстър/Силистра) [Otnovo za Rusko-varyazhskite kultovi bradvichki na Dolen Dunav – Corrigenda et addenda (po povod novi nahodki ot Drastar/Silistra)]. – Приноси към българската археология [Prinosi kam balgarskata arheologiya], No. 8, 221 – 234.

Bonev 1983: Bonev, Stoycho. Художествената резба върху кост – връзки и влияния с другите приложни техники през IX в. [Hudozhestvenata rezba varhu kost – vrazki i vliyania s drugite prilozhni tehniki prez IX v.]. – Преслав [Preslav], No. 3, 149 – 159.

Bonev 1993: Bonev, Stoycho. Архитектурен комплекс в Преслав [Arhitekturen kompleks v Preslav]. – Преслав [Preslav], No. 4, 56 – 78.

Dienes 1972: Dienes, Istvan. The Hungarians Cross the Carpathians. Budapest.

Doncheva-Petkova 1999: Doncheva-Petkova, Lyudmila. Одърци. Селище от Първото българско царство [Odarts. Selishte ot Parvoto balgarsko tsarstvo]. 1. Sofia.

Doncheva, Totev 2011: Doncheva, Stela, Boyan Totev. A New ‘Hungarian’ Type Saber from the Outskirts of Pliska. In: Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube: Proceedings of the Bulgarian-Hungarian Meeting, Sofia, May 27 – 28, 2009 (eds. Lyudmila Doncheva-Petkova, Csilla Balogh, Attila Türk). Sofia – Szeged, 121 – 124.

Doncheva, Totev (in print): Doncheva, Stela, Boyan Totev. Сабя от местността Фисека, Шуменско [Sabya ot mestnostta Fiseka, Shumensko].

Fehér 1938: Fehér, Géza. Военното дело на прабългарите [Voennoto delo na prabalgariite]. Sofia.

Fettich 1937: Fettich, Nándor. A honfoglaló magyarság fémművészége. Budapest.

Fillitz 1971: Fillitz, Hermann. Die Wiener Schatzkammern. Katalog der weltlichen und geistlichen Schatzkammer. Führer durch das kunsthistorische Museum. 2. Vienna.

Georgiev 1986: Georgiev, Pavel. Находка от викингско време [Nahodka ot vikingsko vreme]. – Музеи и паметници на културата [Muzei i pametnitsi na kulturata], No. 3, 19 – 23.

Georgiev 2008: Georgiev, Pavel. Калъп за монетовидни знаци (брактеати) с псевдокуфически надпис от Плиска [Kalap za monetovidni znatsi (brakteati) s psevdokuficheski nadpis ot Pliska]. In: Юбилеен сборник в чест на 100-годишнината от рождението на д-р Васил Хараланов (1907 – 2007) [Yubileen sbornik v chest na 100-godishninata ot rozhdenieto na d-r Vasil Haralanov (1907 – 2007)]. Shumen, 353 – 364.

Ivanov 2016: Ivanov, Mario. Викингска култова брадвичка-амулет от София [Vikingska kultova bradvichka-amulet ot Sofiya]. – Годишник на Националния археологически музей [Godishnik na Natsionalniya arheologicheski muzey], No. 13, 259 – 261.

Ivanov 1994: Ivanov, Plamen. Средновековни бойни брадвички от Врачанско [Srednovekovni boyni bradvi ot Vrachansko]. – Известия на музеите в Северозападна България [Izvestiya na muzeite v Severozapadna Bulgariya]. No. 22, 65 – 79.

Ivanov, Ivanov 2015: Ivanov, Rumen, Rosen Ivanov. Погребални обреди на печенежи и кумани по българските земи (XI – XIII в.) [Pogrebalni obredi na pechenezhi i kumani po balgarskite zemi (XI – XIII v.)]. Plovdiv.

Kamburov 2021: Kamburov, Samuil. Early Medieval Weapons for Close Combat of North European Origin Found within Present-day Bulgarian Territory. – Bulgarian e-Journal of Archaeology Supplements, No. 8, 89 – 116.

- Kaminskiy, Kaminskaya-Tsokur* 1997: *Kaminskiy, Vladimir, Irina Kaminskaya-Tsokur*. Вооружение племен Северного Кавказа в раннем средневековье [Vooruzheniye plemen Severnogo Kavkaza v rannem srednevekov'ye]. In: Историко-археологический альманах. Вып. 3 [Istoriko-arkheologicheskiy al'manakh. Vyp. 3] (ed. Rauif Munchayev). Armavir, 61 – 69.
- Kanev* 2002: *Kanev, Ivaylo*. Новопостъпила ранносредновековна сабя във фондовете на Националния исторически музей [Novopostapila rannosrednovekovna sabya vav fondovete na Natsionalniya istoricheski muzey]. In: Acta Musei Varnensis, I (eds. Valeri Yotov, Vesselin Nikolov, Vladimir Slavchev). Varna, 119 – 122.
- Kirpichnikov* 1966: *Kirpichnikov, Anatoliy*. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. – Археология СССР. Свод археологических источников, E1-36 [Drevnerusskoye oruzhiye. Vyp. 1. Mechi i sabli IX – XIII vv. – Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-36]. Moskva-Leningrad.
- Konstantinov* 2011: *Konstantinov, Konstantin*. Към въпроса за въоръжението в Първото българско царство [Kam vaprosa za vaorazhenieto v Parvoto balgarsko tsarstvo]. In: Историки. Том 4. Научни изследвания в чест на професор дин. Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина [Istorikii. Tom 4. Nauchni izsledvaniya v chest na profesor din. Ivan Karayotov po sluchay negovata 70-godishnina] (eds. Ivan Yordanov, Rositsa Angelova, Konstantin Konstantinov, Todor Todorov). Shumen, 293 – 298.
- Makarov* 1992: *Makarov, Nikolay*. Древнерусские амулеты-топорики [Drevnerusskiye amulety-toporiki]. – Российская археология [Rossiyskaya arkheologiya], No. 2, 41 – 56.
- Matanov* 2022: *Matanov, Hristo*. Средновековните Балкани. Исторически очерци [Srednovekovnite Balkani. Istoricheski ocherts]. Sofia.
- Merpert* 1955: *Merpert, Nikolay*. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье [Iz istorii oruzhiya plemen Vostochnoy YEvropy v rannem srednevekov'ye]. – Советская археология [Sovetskaya arkheologiya], No. 23, 131 – 168.
- Minaeva, Holmquist* 2012: *Minaeva, Oksana, Lena Holmquist*. Български паралели на източните находки на металопластиката от Бирка [Balgarski paraleli na iztochnite nahodki na metaloplastikata ot Birka]. Plovdiv.
- Minaeva* 2013: *Minaeva, Oksana*. Викингски находки на Балканите: Функция, семантика, стилова интерпретация [Vikingski nahodki na Balkanite: Funktsiya, semantika, stilova interpretatsiya]. Sofia.
- Oakeshott* 1960: *Oakeshott, Ewart*. The Archaeology of Weapons: Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry. Woodbridge.
- Pálóczi-Horváth* 1989: *Pálóczi-Horváth, András*. Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe Peoples in Medieval Hungary. Budapest.
- Parushev* 1999: *Parushev, Средновековен меч от Поповско (края на X – началото на XI век)* [Srednovekoven mech ot Popovsko (kraya na X – nachaloto na XI vek)]. – Archaeologia Bulgarica, No. 1, 31 – 32.
- Petersen* 1919: *Petersen, Jan*. De norske vikingesverd: en typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. Videnskapselskabet's Skrifter. II, Hist.-Filos. Klasse. No1. Kristiania (Oslo).
- Popa* 1984: *Popa, Radu*. Knaufkrone eines wikingerzeitlichen Prachtschwertes von Păcuiul lui Soare. – Germania, No. 62, 425 – 431.
- Popov* 2016: *Popov, Stoyan*. Early Mediaeval Sword and Sword-pommels from North-Eastern Bulgaria. – Русский сборник [Russkiy sbornik], No. 8(1), 109 – 112.
- Popov* 2018: *Popov, Stoyan*. Четири меча от Националния археологически музей в София [Chetiri mecha ot Natsionalniya arheologicheski muzey v Sofiya]. In: Acta Musei Varnensis, X-2. Военни експедиции, въоръжение и снаряжение (античност и средновековие) [Voenni ekspeditsii, vaorazhenie i snaryazhenie (antichnost i srednovekovie)] (ed. Igor Lazarenko). Varna, 137 – 142.
- Rabovyanov* 2011: *Rabovyanov, Deyan*. Early Medieval Sword Guards from Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, No. 15(2), 73 – 86.
- Rabovyanov* 2013: *Rabovyanov, Deyan*. Средновековни предпазители за меч от България [Srednovekovni predpaziteli za mech ot Bulgariya]. – Приноси към българската археология [Prinosi kam balgarskata arheologiya], No. 7, 99 – 114.

Rabovyanov 2019: *Rabovyanov, Deyan*. Средновековен предпазител за сабя и част от метален обков за ножница от разкопките на крепостта Хоталич до Севлиево [Srednovekoven predpazitel za sabya i chast ot metalen obkov za nozhnitsa ot razkopkite na krepostta Hotalich do Sevlievo]. In: Севлиево и Севлиевският край. Археологически проучвания, Юбилеен сборник по случай четиридесет години от началото на археологическите разкопки на ранновизантийската и средновековна крепост при град Севлиево [Sevlievo i Sevlievskiyat kray. Arheologicheski prouchvaniya, Yubileen sbornik po sluchay chetirideset godini ot nachaloto na arheologicheskite razkopki na rannovizantiyskata i srednovekovna krepost pri grad Sevlievo] (ed. Diana Koseva). Sevlievo, 123 – 130.

Savenko 1986: *Savenko, Sergey*. Этнокультурная характеристика богатых погребений конца XI – первой половины XII вв. могильника Кольцо-Гора [Etnokul'turnaya kharakteristika bogatykh pogrebeniy kontsa XI – pervoy poloviny XII vv. mogil'nika Kol'tso-Gora]. In: Этнокультурные проблемы бронзового века Северного Кавказа [Etnokul'turnyye problemy bronzovogo veka Severnogo Kavkaza] (ed. Tamerlan Turgiyev). Ordzhonikidze, 75 – 92.

Schulze-Dörrlamm 1984: *Schulze-Dörrlamm, Mechthild*. Das ungarische Kriegergrab von Aspries-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel, West und Südeuropa (899 – 955 n.Chr.) mit einem Exkurs: Zur Münzchronologie altungarischer Gräber. – Jahrbuch des Römisch Germanischen Museums in Mainz, No. 31, 473 – 514.

Sirakov 2018: *Sirakov, Nikolay*. Меч и бойна брадва – скандинавско оръжие от фонда на музея в Сливен [Meh i boyna bradva – skandinavsko orazhie ot fonda na muzeya v Sliven]. In: Acta Musei Varnensis, X-2. Военни експедиции, въоръжение и снаряжение (античност и средновековие) [Voenni ekspeditsii, vaorazhenie i snaryazhenie (antichnost i srednovekovie)] (ed. Igor Lazarenko). Varna, 143 – 146.

Spinei 2022: *Spinei, Victor*. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Amsterdam.

Stanilov 1999: *Stanilov, Stanislav*. Старобългарски коланни гарнитури за оръжия от Североизточна България [Starobalgarski kolanni garnituri za orazhiya ot Severoiztochna Bulgariya]. – Археологически вести [Arheologicheski vesti], No. 1, 33 – 40.

Tapkova-Zaimova 1976: *Tapkova-Zaimova, Vasilka*. Долни Дунав – гранична зона на Византийския запад [Dolni Dunav – granichna zona na Vizantiyskiya zapad]. Sofia.

Vinogradov 1983: *Vinogradov, Vitaliy*. Altungarische Parallelen zu einigen Gräbern des alanischen Gräberfeldes bei Martan-Cu. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, No. 35, 211 – 220.

Yotov 1992: *Yotov, Valeri*. Сабя от ранносредновековното селище до с. Дебрене, Добричко [Sabya ot rannosrednovekovното selishte do s. Debrene, Dobrichko]. – Добруджа [Dobrudzha], No. 9, 141 – 145.

Yotov 2003: *Yotov, Valeri*. The Vikings on the Balkans. Varna.

Yotov 2003: *Yotov, Valeri*. Накрайници от групата „германски четириног звяр“ в „животинския стил на Балтийско море“ [Nakraynitsi ot grupata „germanski chetirinog zvyar“ v „zhivotinskiya stil na Baltiysko more“]. – Плиска-Преслав [Pliska-Preslav], No. 9, 132 – 135.

Yotov 2004: *Yotov, Valeri*. Въоръжението и снаряжението от българското Средновековие (VII–XI век) [Vaorazhenieto i snaryazhenieto ot balgarskoto Srednovekovie (7 – 11 vek)]. Sofia.

Yotov 2008: *Yotov, Valeri*. A Note on the 'Hungarian Sabers' of Medieval Bulgaria. In: The other Europe in the middle ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans (ed. Florin Curta). Leiden – Boston, 327–338.

Yotov 2008: *Yotov, Valeri*. The Vikings on the Balkans (10th–11th centuries). Strategic and tactical changes. New archaeological data on the weaponry. – Arhaeologia Baltica, No. 8, 321 – 327.

Yotov 2011: *Yotov, Valeri*. Byzantine Time Swords (10th–11th centuries) in Romania. – Studia Universitatis Cibiniensis (Series Historica), No. 8(1), 35 – 45.

Yotov 2014: *Yotov, Valeri*. Византийският меч (VII – XI век) [Vizantiyskiyat mech (7 – 11 vek)]. In: Цар Самуил († 1014) в битка за България [Tsar Samuil († 1014) v bitka za Bulgariya]. Sofia, 91 – 103.

Yotov 2015: Yotov, Valeri. Предпазител на меч от Плиска [Predpazitel na mech ot Pliska]. – Плиска-Преслав [Pliska-Preslav], No. 11, 233 – 241.

Yotov 2018: Yotov, Valeri. Data about Northmen's Presence in the Lower Danube area. – *Studia Romana et Mediaevalia Europaensia*, No. 13, 467 – 484.

Yotov, Valeriev, Totev 2018: Yotov, Valeri, Yoto Valeriev, Boyan Totev. Traces of Scandinavian Warriors' Presence on the Balkans. – *Acta Musei Varnaensis*, No. 10(1), 103 – 122.

Zlatarski 1971: Zlatarski, Vasil. История на българската държава през средните векове. История на Първото българско царство. От славянизацията на държавата до падането на Първото българско царство [Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove. Istoriya na Parvoto balgarsko tsarstvo. Ot slavyanizatsiyata na darzhavata do padaneto na Parvoto balgarsko tsarstvo]. 1(2). Sofia.

Zlatkov 2014: Zlatkov, Metodi. Сабя от Яребица [Sabya ot Yarebitsa], Сабя от района на Плиска [Sabya ot rayona na Pliska], Апликация на ремък за окачване на сабя, Варна, № 4938 [Aplikatsiya na remak za okachvane na sabya, Varna, № 4938], Апликация на ремък за окачване на сабя, Варна, № 5000 [Aplikatsiya na remak za okachvane na sabya, Varna, № 5000], Меч от Опака [Mech ot Opaка], Меч от Сливен [Mech ot Sliven], Меч от Градешница [Mech ot Gradeshnitsa], Брадва от Стан [Bradva ot Stan], Брадва от Нейково [Bradva ot Neykovo]. In: Цар Самуил (†1014) в битка за България [Tsar Samuil (†1014) v bitka za Bulgariya] (ed. Lyudmil Vagalinski). Sofia, 138 – 139, 140 – 141, 142 – 143, 162 – 163, 164 – 165, 166, 175 – 176, 176 – 177.

Електронни ресурси / Sites

Der „Säbel Karls des Großen“ – https://www.europeana.eu/en/item/15502/SK_WS_XIII_5 (29.05.2023)

Foreign Military Contingents and Troops on the Lower Danube in the Period late 9th – mid 11th century

Samuil Kamburov

The current study analyzed the data on the presence of foreign military contingents and troops in the Balkans during the late 9th – mid-11th centuries. Particular attention is paid both to the information available in the written sources and to the material evidence (elements of armament) that prove to some extent the existence of military elements 'external' to Byzantium and the First Bulgarian Kingdom. The period under consideration was extremely dynamic in terms of military campaigns raids and mercenary activities in the lands along the Lower Danube. From the end of the 9th to the beginning of the 10th century the so-called late nomads, or more specifically Magyars and Pechenegs, began to cross south of the Danube. Some of them were used as mercenaries. The study also sheds light on the presence of troops and mercenaries from Northern Europe in the Balkan territories. In the second half of the 10th century, the Balkans became the object of raids mainly by the Varyago-Russians. It is about the campaigns of the Kievan prince Svetoslav I Igorevich (963 – 972) in the period 968 – 971 to the Bulgarian lands and Constantinople under the rule of the Byzantine emperor John Tzimiskes (969 – 976). A little more than a decade later, after the Christianisation of Kievan Rus in 988, Emperor Basil II (976 – 1025) recruited about 6,000 Varangians to form his guards and thus created the so-called 'Varangian Corps', personally responsible for guarding the Byzantine Emperor. Discoveries of northern European origin weaponry in the Balkans are associated with well-armed military contingents from the North and trade relations between the Varangians and Byzantium, which are also well-attested in Byzantine written sources. The study also traces the events and analyses the data (written and material) that we have about the massive late nomadic raids in the 11th century in the lands of the Lower Danube.

Towards the Modernization of Health Systems in the Balkans in the Late 19th and Early 20th Centuries: The Outpatient Medical Care

Alexandre Kostov

Institute of Balkan Studies with Center of Thracology 'Prof. Alexander Fol'
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: *The article is devoted to the establishment and functioning of outpatient medical care – an important element of the Balkan national health systems in the late 19th and early 20th centuries. A special focus is put on the case of Bulgaria. The establishment of a network of outpatient clinics and their activities is examined and an attempt is made to define their place and importance in the national health system.*

Keywords: Outpatient Medical Care, Health Systems, Balkans, Bulgaria

Ключови думи: извънболнична помощ, здравни системи, Балкани, България

In the late 19th and early 20th centuries, as part of the process of general modernization of Balkan societies, the establishment and functioning of national health systems accelerated. During this period, the countries of the region experienced a significant development of medical care. Following the example of the West, new hospitals were built, pharmacies opened, and local medical specialists were trained. While numerous studies have been devoted to these elements, much less attention has been paid to outpatient care in the academic literature. And its illumination would provide a serious occasion for reflection and evaluation of the degree of development of medical care provided to the population in the Balkan countries.

This article is an attempt to present some of the issues related to the development of outpatient care in the region and an analysis of its state at the beginning of the twentieth century. It uses examples primarily from the history of the nation states Bulgaria, Greece, Romania, and Serbia. Of course, future comparative studies should not overlook the development of health care in the Balkan provinces of the two then Ottoman (European Turkey) and Habsburg

Alexandre Kostov PhD, DSc, Corresponding Member of the Bulgarian Academy of Sciences and Professor of Modern and Contemporary History of the Balkans at Institute of Balkan Studies with Center of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences.

E-mail: kostov.alexandre@gmail.com

(Croatia – Slavonia, Bosnia and Herzegovina, etc.) empires, as well as in Montenegro.

The establishment and functioning of national health systems in the four Balkan countries mentioned above during the last two decades of the 19th and early 20th centuries proceeded differently in each of them, due to the different level from which they “entered” this period. At the same time, there were a number of common features, such as the use of Western models, the dominance of the public sector, etc. It should not be forgotten that during the period under review, all countries in the region were facing the same important task to address the serious challenges of high mortality due to low health literacy, poor hygiene, and sanitation,

spread of communicable and parasitic diseases, etc. To overcome the health problems, their governments were making significant efforts, including backed by increased financial resources, which were mainly directed towards building hospitals and increasing their beds, providing medical personnel mainly through training local professionals.

A recapitulation immediately before the First World War shows the positive results of the modernization of health systems in the region. Data from that time show, for example, significant progress in Bulgaria and Serbia¹. In this regard, the increased number of hospitals and medical staff in these two countries can be noted (see **Tables 1 and 2**).

Table 1. Hospitals and medical staff in Serbia in the late 19th and early 20th centuries
Таблица 1. Болници и медицински персонал в Сърбия в кр. XIX – нач. XX в.

	1880	1900	1908
Physicians *	105 (22)	198 (31)	287 (78)
Midwives	30	86	131
Hospitals	?	24	23
Beds	?	1595	1747

Note : *) The total number of physicians in the state (civil and military) and municipal service and in private practice (in brackets)

Source: *Sundhaussen* 1989.

Table 2. Hospitals and medical staff in Bulgaria in the late 19th and early 20th centuries
Таблица 2. Болници и медицински персонал в България в кр. XIX – нач. XX в.

	1893	1908	1911
Physicians *	300	632 (183)	658 (180)
Midwives	268	126	219
Paramedics	405	542	459
Hospitals	?	63 (4) **	67 (5) **

Notes: *) The Total number of physicians in the state (civil and military) and municipal service and in private practice (in brackets); **) Number of private ones in brackets.

Source: see *Kostov* 2023: 100-110.

¹ See more details in *Kostov* 2023.

The evidence of the progress made in this area is the positive change in one key indicator, namely the ratio of the number of physicians in a country to its population. In Serbia, for example, at the beginning of the 1880s, there were nearly 18 thousand inhabitants to every one physician, and in 1908 this ratio had almost doubled – there were now 9800 inhabitants to every one physician. In Bulgaria, where the health system began to be built almost from scratch in the late 1870s, this increase was much more impressive – there were 28 thousand inhabitants to one physician in 1879, and in 1911 – already only 6592 inhabitants.

For the other countries the figures quoted for this indicator are incomplete and sometimes need refinement.² In the case of Greece, for example, it is noted that in 1903 there was one physician for every 1422 inhabitants³. If this statement is correct, this country should rank among the first in Europe.

In spite of the different and often contradictory statistics, it can be seen that, despite the successful development of health systems in the four Balkan countries, there was an unequal distribution of medical personnel. The vast majority of physicians (and other medical professionals) were concentrated in cities and especially in capital cities. However, it should be borne in mind that the vast majority of the population in these countries lived in rural areas. In Greece the share of the rural population was 75 %, in Bulgaria 81 %, in Romania 85 %, and in Serbia 86 % (as of 1910). Yet it was this group that was most threatened by the rampant diseases of the time.

An example of the weaknesses in this respect can be given with Romania. With a rural population of about 5.2 million at the beginning of 1903, there were only 129 physicians caring for them. This was equivalent to an average ratio of 1 physician to 38,890 people, and in some counties, the situation was even worse, 1 physician to 40,000 – 50,000 inhabitants. In order to tackle this serious problem, the Romanian authorities took a number of measures during

the period under review. Rural infirmaries, rural hospitals, and hospices for patients with pellagra and tuberculosis, etc. were established. In 1910, a law was passed extending, among other things, outpatient care in rural areas: the construction of so-called 'rural health homes' to carry out necessary health activities in the villages; the rural health district was set at 15 000 inhabitants, with a dispensary, isolation ward, premises for physicians and midwives; mobile pharmacies are being established⁴.

In connection with the topic under study, it is important to follow up on the measures taken in other countries of the region with regard to the development of outpatient care and its place in national health systems, and also to show the results of these measures. Before that, however, it is necessary to say a few words about the nature of outpatient care as well. It is most often associated with the activities of a certain type of health facility, called outpatient clinics – ambulances or dispensaries, which are primarily engaged in outpatient treatment and primary care of the local population, as opposed to hospitals, which provided more specialized treatment and admit patients for stays. These units underwent an interesting historical development, and by the late twentieth and early twentieth centuries could be divided into several types:

1. Dispensaries attached to hospitals
2. Stand-alone dispensaries
3. Departmental: railway and quarantine dispensaries
4. Clinics and other medical centers without in-patient facilities

For want of sufficient space, we will not dwell on the different types in detail. As a rule, stand-alone dispensaries were established outside cities where there were hospitals – mainly in small towns and villages. Dental surgeries also belonged to outpatient care. Outpatient clinics were opened both in countries with state-owned railways (Romania from 1881, Bulgaria – after 1885/1888, Serbia – from 1889) and in Greece, where the railway companies were private.

² On the development of health systems in the Balkans see *Turda* 2012: 3-6.

³ *Bournova* 2008: 7.

⁴ On the development of health system in Romania see *Șuta, Tămaș, Ciupală, Bărbulescu, Popovici* 2009.

As already noted, the question of outpatient care in the Balkan countries up to the First World War has generally not been sufficiently studied. There are relatively few publications in the scientific literature specifically devoted to it and referring to some individual cases. Such an example can be given with the first outpatient clinic in Serbia founded in Belgrade in March 1880, called Opšta ambulatorija (General ambulance/dispensary). It aimed at expanding the possibilities of providing medical assistance to the citizens of the capital, especially the poorest⁵. Undoubtedly, a future comparative study of outpatient care in the Balkans should highlight the common and specific features in the individual countries and in the region as a whole. In this article, we will focus in more detail on its development in Bulgaria, where it has undergone interesting transformations in the course of the decompression period.

THE CASE OF BULGARIA

In view of the above, we will look in some detail at the development of outpatient health care in Bulgaria. A number of circumstances should be borne in mind here. During the last decade of the nineteenth century, the overall structure of outpatient medical care in the country was formed, which included units divided into three types according to ownership and management – state, district, and municipal, and into two types according to level – physicians' and paramedics' dispensaries. In general, they were built as a result of legislative changes at the time aimed at modernizing the health care system in Bulgaria.

Changes in this respect continued into the early twentieth century.

In spite of the relative successes in the development of the health system in Bulgaria at the turn of the century, the poor state of medical care for large population groups is still evident⁶. Even at the beginning of the twentieth century, there was a shortage of physicians to attend to the health needs of the rural population. For example, in 1903, there were 559 physicians in the country, who were distributed in 74 of all 79 towns and in only 22 of 3849 villages. In 1907 there were 564 physicians in the cities and only 23 in the villages, where the great mass of the population was concentrated. Of course, part of the activity of some of the 'city physicians' was connected with giving medical aid to the people in the smaller settlements. In the year 1907, their number was 92. These were the so-called district physicians, who had the duty of going around their districts periodically and examining the sick. But even to add these make a total of 115 senior medical specialists for a total rural population of nearly 4 million. The caveat to be made here is that a, albeit small, proportion of this population also benefits from hospital care in the cities, both as in-patients (in-patients) and as out-patients.

The available statistical data, although incomplete, make it possible to trace trends in the development of outpatient care in Bulgaria at the end of the nineteenth and beginning of the twentieth centuries. **Table 3**, for example, shows not only the increase in the number of outpatients examined in hospitals but also the increase in the ratio of outpatients to inpatients.

Table 3. Bulgaria – number of inpatients and outpatients treated in hospitals
Таблица 3. България – брой на хоспитализираните и стационарни пациенти в болниците

YEAR	OUTPATIENTS	INPATIENTS	RATIO
1879	371	3930	9,44
1889	52962	18070	29,30
1897	105962	28375	37,34

Source: *Medicsinski sbornik* 1898: 586.

⁵ In 1907 the Municipal Ambulance in Belgrade was transformed into the Central City Ambulance and moved to a new building. See Čubrilović 1974: 798-799.

⁶ On the development of the health system in Bulgaria during the period under review see. *Nazarska* 1994, *Davidova* 2018, *Konstantinov* 2022.

It should be borne in mind here that a large number of poor people are examined without payment in first-level hospitals, while in second- and third-level hospitals they pay for their examinations, but in practice, this is not strictly observed.

More systematic data on the number of patients treated and examined on an outpatient basis can be presented only by the largest hospital in the country, the Alexandrovska

Hospital in the capital Sofia. These are available for the period from 1891 to the First World War. In fact, the first data on outpatients examined there are for 1890, but their number then was only 25 people. During the following period, there was an almost constant increase, reaching a peak in 1907 and surpassing 100,000 in the same year and the following year, 1908 (see **Table 4**). The sharp decline after 1910 can be explained by the reorganization of the hospital.

Table 4. Bulgaria – number of inpatients and outpatients treated at the Alexandrovska Hospital
Таблица 4. България - брой на хоспитализираните и стационарни пациенти в Александровска болница

YEAR	OUTPATIENTS	INPATIENTS	RATIO
1891	1104	2877	38,37
1900	34357	3755	91,54
1902	54320	4600	118,09
1907	106327	6050	175,75
1909	83124	6051	138,36
1910	19314	2644	73,05
1911	19568	2808	69,69

Source: *Belinov* 1937: 52-53.

Partial data on treated and outpatients, as well as the ratio between them, can be found in some reports of district governors. So for example, in 1894 – 1895, according to the two hospitals in the Danube towns of Svishtov and Nikopol, a total of 949 people were treated and 3669 people were examined as outpatients⁷.

It is also interesting to see the data on the outpatients examined outside the towns with hospitals, mainly from the villages. These are not contained for the Alexandrovska Hospital mentioned but can be found in some of the reports mentioned. For example, according to reports for 1897 – 1898, in the three hospitals in the border district of Trn – the hospitals in Trn (secondary) and Breznik and Tsaribrod (tertiary) – a total of

3862 outpatients were examined, of whom 1422 were noted as 'citizens' and 2440 as 'villagers'⁸.

Before to continue with the presentation, it is important to draw attention to an important figure regarding outpatient clinics in Bulgaria. This is the so-called *feldsher* (paramedic or assistant physician), which was introduced into the country under the influence of Russia after 1878. These went beyond their usual duties of a purely medical nature, such as providing free first aid, vaccinating, and revaccinating children, dispensing free medicines, etc. So-called *feldsher* districts were established in the country, covering several villages, in the center of which there was an open dispensary and a pharmacy. The *feldshers* were supervised by the district physician

⁷ *Svishtovskoto okrazhie* 1895: 61.

⁸ *Transkoto okrazhie* 1898: 34.

and, among other things, were responsible for monitoring hygiene in the villages, etc.⁹

In general, for the period up to 1908, there is no systematic data in the available sources on outpatient care in Bulgaria provided in stand-alone dispensaries. According to data from 1898, there were 19 outpatient clinics for the admittedly sick in the district centers, which were attended by 19 district physicians and the same number of feldshers. At about the same time, according to data for the Sofia district 1897 – 1898 (excluding the capital city), with a population of 202 thousand inhabitants, all 8659 persons in the district were examined as outpatients by physicians and 6049 patients by district feldshers¹⁰.

Gradually, during the first decade and the beginning of the second decade of the twentieth century, the establishment of dispensaries of all types in the country increased at an accelerated rate. A 1903 jubilee edition on health care in Bulgaria refers to the existence of a total of 28 feldsher dispensaries¹¹.

Mention should also be made of the existence of the other two types of departmental dispensaries in Bulgaria – quarantine and railway dispensaries. The first of these was opened at the end of the 19th century in the two

main Black Sea ports of Burgas and Varna. They were used to inspect incoming ships to prevent the 'import' of contagious diseases – plague, cholera, etc. Later, quarantine dispensaries were opened in Ruse (on the Danube) and in Hebribchevo (now Lyubimets) in the Stara Zagora district. As already mentioned, after the establishment of the Bulgarian State Railways in 1888, the first dispensaries were opened to cater not only for staff but also for passengers. Initially, they were on the railway lines Tsaribrod-Vakarel (1889), Varna-Ruse (1890), and the newly built section Yambol-Burgas (1891)¹². Thus, on the eve of the Balkan Wars of 1912 – 1913, there were 8 railway and 4 quarantine dispensaries in the country.

Official statistics show the number and distribution of all dispensaries in Bulgaria from 1908 to 1912 (see **Table 5**). The data shows that this period in particular has a high growth rate in this respect. It should be noted here that out of the total number of independent state, district, and municipal dispensaries – a total of 606 in 1911 – the overwhelming proportion of these – 475 or 78.38% – were maintained in the villages. This high number is due primarily to the paramedic units, which at that time reached 413.

Table 5. Dispensaries in Bulgaria (1908 – 1912)
Таблица 5. Диспансери в България (1908 – 1912)

	1908			1910			1911			1912		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
State	90	177	267	78	313	391	80	335	415	86	280	366
<i>County</i>	84	17	101	71	31	103	73	42	115	76	42	118
<i>Feldsher</i>	-	160	160	-	280	280	-	292	292	-	236	236
Quarantine	3	1	4	3	1	4	3	1	4	3	1	4
Railway	6	-	6	7	1	8	7	1	8	7	1	8
District	-	92	92	-	98	98	-	140	140	-	122	122
<i>County</i>	-	19	19	-	8	8	-	19	19	-	11	11
<i>Feldsher</i>	-	73	73	-	90	90	-	121	121	-	111	111
Municipal	52	-	52	48	-	48	51	-	51	56	-	56
Total	142	269	411	129	412	541	131	475	606	142	402	644

Note: A – in towns, B – in villages, C – total

⁹ On the feldshers activities in Bulgaria before 1914 see *Vracheva* 2020: 49-67.

¹⁰ *Sofiiskoto okrazhie* 1898: 46.

Source: *Statisticheski godishnik* 1910 – 1915.

The figures show the positive results of the efforts of the Bulgarian government to develop this important element of the national health system. A more complete picture and an adequate assessment of its state at the beginning of the twentieth century can be given only after further research.

CONCLUSION

The analysis of the data for Bulgaria, as well as the partially presented information for the other Balkan countries, shows an undoubted tendency

towards a positive development of outpatient medical care. No doubt, the ruling elites recognize its importance in improving health care and the condition of the population, taking into account the huge number of rural inhabitants. However, it is imperative, as a follow-up to this study, to examine this aspect in more depth. It is necessary to go beyond the statistics, which represent only the quantitative side of the issue. It is necessary to examine the conditions offered by outpatient care facilities and the quality of care provided. Only then can a comprehensive and comparative assessment of the problem at hand be made on a pan-Balkan basis.

BIBLIOGRAPHY:

Meditinski sbornik 1898: Медицински сборник [Meditinski sbornik]. Pечатnitsa 'Valkov'. Sofia.

Sofiiskoto okrazhie 1898: Изложение на състоянието на Софийското окръжие за 1897 – 1898 г. София 1898 [Izlozhenie za sastoyanieto na Sofiiskoto okrazhie prez 1897 – 1898 g. Sofia 1898]. Sofia.

Statisticheski godishnik 1910-1915: Статистически годишник на Българското Царство за 1909 – 1912 г. [Statisticheski godishnik na Balgarskoto Tsarstvo za 1909 – 1912 g.]. Darzhavna pechatnitsa. Sofia.

Sundhaussen 1889: *Sundhaussen, Holm. Historische Statistik Serbiens 1834 – 1914: Mit europäischen Vergleichsdaten. Südosteuropäische Arbeiten. Oldenbourg Verlag. München.*

Svishtovskoto okrazhie 1895: Изложение за състоянието на Свищовското Окръжие през 1894 – 1895 [Izlozhenie za sastoyanieto na Svishtovskoto okrazhie prez 1894 – 1895 g.]. Svishtov.

Transkoto okrazhie 1898: Изложение на състоянието на Трънското окръжие за 1897 – 1898 г. София 1898 [Izlozhenie za sastoyanieto na Transkoto okrazhie prez 1897 – 1898 g. Sofia 1898]. Sofia.

Belinov 1937: *Belinov, Stoyan. Към историята на Александровската болница 1884 – 1934 [Kam istorijata na Aleksandrovskata bolnitsa 1884 – 1934]. Sofia.*

Bournova 2008: *Bournova Eugenia. La mortalité en transition dans une ville méditerranéenne Rethymno au début du XXe siècle. – Histoire urbaine, No. 21, 1, 5-35.*

Čubrilović 1974: *Čubrilović, Vaso. Istorija Beograda. 2. Srpska akademija nauka i umetnosti. Beograd.*

Davidova 2018: *Davidova, Evgenija. Serving the State: Military and Public Health Practices in Bulgaria (1878 – 1908). – European History Quarterly, № 48(4), 686 – 707.*

Kolarov 1878: *Kolarov, Nikola. Из историята на железопътната медицинска служба в България 1888 – 1944 [Iz istoriyata na zhelezopatnata meditsinska sluzhba v Balgarija 1888 – 1944]. Meditsina i fizkultura. Sofia.*

Konstantinov 2022: *Konstantinov Nikola. История на здравеопазването в България 1878 – 1952. [Istorija na zdraveopazvaneto v Balgarija 1878 – 1952]. Faber. Sofia.*

Kostov 2023: *Kostov, Alexandre. Health Systems in the Balkans at the End of the 19th and the Beginning of the 20th Century on the Case of Bulgaria and Serbia (Comparative Analysis). – Études Balkaniques, No. 61, 100 – 118.*

Nazarska 1994: *Nazarska, Georgeta. Санитарното дело в Източна Румелия, 1879 – 1885 [Sanitarnoto delo v Iztochna Rumeliya, 1879 – 1885]. – Асклепий. Международен годишник по история и обща теория на медицината [Asklepios. Mezhdunaroden godishnik po istoriya i obshta teoriya na meditsinata], No. 8, 80-91.*

Russev 1904: *Russev, Marin*. Юбилейна книга [Yubileyna kniga]. In: Исторически преглед на медицинската част и медицинската книжнина в България: 15 август 1878 – 15 август 1903 [Istoricheski pregled na meditsinskata chast i meditsinskata knizhnina v Balgariya: 15 avgust 1878 – 15 avgust 1903] (ed. Marin Russev). K. Chinkov. Sofia.

Şuta, Tămaş, Ciupală, Bărbulescu, Popovici 2009: *Şuta, Alina Ioana, Oana Mihaela Tămaş, Alin Ciupală, Constantin Bărbulescu, Vlad Popovici*. Legislația sanitară în România

modernă (1874 – 1910). Presa Universitara Clujeana. Cluj-Napoca.

Turda 2012: *Turda, Marius* (Guest Editor). Private and Public Medical Traditions in Greece and the Balkans. – Deltos: Journal of the History of Hellenic Medicine, special issue, 3-6.

Vracheva 2020: *Vracheva, Penka*. Професия медицински фелдшер в България. Възникване и развитие до наши дни [Profesiya meditsinski feldsher v Balgariya. Vaznikvane i razvitie do nashi dni]. Sayuz na uchenite – Stara Zagora. Stara Zagora.

Към модернизацията на здравните системи на Балканите в края на XIX и началото на XX век: извънболничната медицинска помощ

Александър Костов

Статията е посветена на създаването и функционирането на извънболничната медицинска помощ – важен елемент от националните здравни системи на Балканите в края на XIX и началото на XX век. Специално внимание е отделено на случая с България. Разгледано е създаването на мрежа от амбулатории и тяхната дейност, като е направен опит да се определи мястото и значението им в националната здравна система.

Централната минерална баня в София и общинските политики за оползотворяване минералните води в българската столица до Първата световна война

Sofia's Central Mineral Baths and the Policies of the Municipal Authorities on the Utilization of Mineral Waters and the Development of Public Baths until the First World War

Ивайло Начев

Институт за балканистика с център по тракология „Проф. Александър Фол“
Българска академия на науките

Абстракт: Статията анализира оформянето и еволюцията в общинските политики по използването на минерални води и построяването на Централната минерална баня в града в периода до Първата световна война. Разгледани са вижданията спрямо този природен ресурс, както и различните функции на обществените бани, отговарящи на изискванията на времето. Разгледани са различните идеи и предложения, както и алтернативни възможности за изграждането на инфраструктура, която да оползотвори наличните водни ресурси. Вниманието е обърнато също и на икономическите аспекти и на трансфера на знание и технологии, свързани с оползотворяване на минералните води в българската столица.

Ключови думи: София, минерални води, общински политики, проект за Централна минерална баня

Keywords: Sofia, mineral waters, municipal policies, Central Mineral Baths project

Dr Ivaylo Nachev is a historian, an Assistant Professor at the Institute of Balkan Studies with Centre for Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, specializing in modern Balkan history. E-mail: nachev@balkanstudies.bg

Минералните води в София са особено ценен природен ресурс и ключов градоформиращ фактор още от древността и те заедно с прилежащата инфраструктура остават важна част от живота на града по време на всички следващи исторически епохи. Едва ли ще бъде пресилено да се каже, че градът възниква на това място именно благодарение на топлите си минерални извори. Вероятно е достатъчно да споменем, че римската Сердика е създадена около и заради термите в сърцето на днешната българска столица.

Това природно наследство остава оценено от всички следващи обитатели на града. Пример за това е свидетелство на османския пътешественик Евлия Челеби, който посещава София през XVII в. и споменава наличието на цели пет бани в града. Този автор отделя малко повече внимание най-голямата банска постройка в центъра, за която казва, че може да побере „хиляда души“, давайки и някои щрихи за постройката, която имала „едно голямо кубе с джамлък“, а средата на сградата бил изграден „басейн и шадраван“. В един от интересните по-късни мемоари за столицата Райна Констенцева пък е оставила подробен разказ за културата на посещаване на баните непосредствено след Освобождението. За много от жените в града това било преживяване, продължаващо от сутрин до вечер, съчетано с разговори, клюки, хапване на домашни вкусоти, дрямка и прочее.

Проектът за построяване на днешната Централната минерална баня, който да използва оптимално топлия минерален извор в сърцето на столицата и да предостави адекватна обществена инфраструктура е едно от най-важните общински начинания в десетилетията след Освобождението. Предвид това, че в този период другите известни минерални извори в района на града като тези в Овча купел, Княжево и Горна баня продължават да се използват по доста примитивен начин и към тях не са насочени никакви сериозни ресурси – от страна на общински власти (включително заради физическата им отдалеченост през периода от същинския град) тази разработка се фокусира върху извора и прилежащите заведения в центъра на тогавашната столица.

Издигането на модерна общинска баня в София далеч не върви гладко и се превръща в една продължителна одисея. Темата вече е предизвиквала вниманието на редица изследователи, основно от специалисти по архитектурна история¹, но въпреки това важни детайли остават недостатъчно добре познати, а е нужно и цялостното вписване на проекта в модернизацията на българското

общество и градска среда. В опит този доста продължителен процес да бъде разбран в по-широк контекст създаването на банските съоръжения ще бъде погледнато от три страни, а именно: дискусиите на общинско ниво и архитектурната работа в продължение на повече от две десетилетия, икономическите аспекти на начинанието и трансферът на знания и опит.

ДИСКУСИИТЕ В ГРАДСКИЯ СЪВЕТ И ПРОЕКТИРАНЕ НА СГРАДАТА

Въпросът с развитието на градските минерални бани е един от важните за общинския съвет още от първите седмици след Освобождението и на практика почти не слиза от дневния ред през целия разглеждан период. През март 1880 г. градският съвет приема решение за изграждане на нови съоръжения спрямо съвременните изисквания, като докладът изрично стъпва на подадените предписания от градския доктор и градския архитект², един ранен рационален и професионален подход, който следва да бъде отбелязан. През 80-те години на XIX в. въпросът многократно е повдиган и се предприемат редица мерки за подобряване на условията в старите бани.

Нов етап се очертава през 90-те години с лансирането на проект за изцяло нови съвременни бански съоръжения. Важен момент е, че през 1889 г. бива обявен международен архитектурен конкурс, и тук изрично заслужава да се отбележи положителната тенденция да се дава път на свободното състезание на идеи, които да оформят лицето на града. Именно с цел да се осигури широко участие информация за конкурса е публикувана в престижни европейски професионални издания. В крайна сметка са получени 7 проекта, много от тях с участие на изтъкнати европейски специалисти, които са разгледани и оценени в началото на 1890 г. от 9-членно жури. Тук все пак трябва да се спомене, че въпреки плановете за силно международно присъствие в журито се включва само една

¹ Напр. Stoilova, Yokimov 1998 и Stoilova 2014.

² ЦДА, ДА-София, ф. 1К, оп. 1, а.е. 23: 22.

значима фигура от гилдията в лицето на проф. Додерер от Виенската политехника, а решението за победителя на практика се взима от общинската управа, като тук участие взима самият кмет Димитър Петков. Конкурсът е спечелен от прочутия виенски архитект Емил фон Фьорстер (1838 – 1909), който представя проект за голяма банска постройка в комбинация с модерен хотел³.

Същата година започват дейностите по изграждането на новата централна обществена баня, които стартират с кадастрално заснемане и изграждането на четири каптажа на минералните извори. Започва и пореден ремонт на съществуващите бански постройки от турско време. Дотук обаче спират положителните развития от този ранен етап. Предвидените средства се оказват крайно недостатъчни, а последвалите геоложки проучвания установяват, че ще са нужни доста по-сложни, дълбоки и скъпи основи (вкл. заради водите в терена) и тъй като не е намерено нужното допълнително финансиране, работата е замразена за един дълъг период от време. Още през 1891 г. общински съветници пледират да отпадне частта от проекта с хотела. В началото на 1892 г. излиза още един съществен проблем – установява се, че проектът не е предвидил гравитачно пълнене на басейните, а закупуването на специални помпи допълнително би оскъпило проекта при и без друго излезлите извън рамките на бюджета разходи.

Следва повече от цяло десетилетие на спорове, промени в планове и твърде малко съществени последващи реални стъпки. Междувременно проектът е преработен още веднъж през 1895 г. от градския архитект Янаки Шамарджиев, но този вариант така и не получава развитие.

Като следваща стъпка много съществено изменение е внесено в началото на XX в., когато влиза в обращение и един изцяло нов вариант – бъдещите бани да се изместят в северна посока, където да бъдат разположени сред малък парк. В тази връзка в края

на 1901 г. специална комисия към общинския съвет обсъжда два варианта за местоположение на банята, като освен първоначалната локация се обсъжда втора възможност за строеж в голям общински парцел на север между улиците „Сливница“, „Богомил“ и „Веслец“⁴.

Значими предимства при този алтернативен вариант са наличното свободно пространство (вкл. за бъдещи разширения), възможността за снабдяване с минерална вода без помпи само по гравитачен път (намира се 8 метра по-ниско от терена при Баня баши), по-ниска цена за строеж заради отпадащата необходимост от дълбоки основи и накрая, възможността за използването от населението през цялото време на строеж на старите бани. И този вариант има своите недостатъци, оценени своевременно от общинската комисия, от които най-съществени са изместването на главната обществена баня от самия център на града, както и разносните за добре изолиран водопровод, който да запазва водата топла. В крайна сметка комисия, включваща заместник кмета, петима общински съветници и трима експерти, единодушно решава да бъде подкрепен вторият вариант за преместване на градските бани в близост до „Сливница“ и Владайската река⁵.

Изготвянето на този проект е възложено през 1902 г. на парижкия архитект Антон Берто. Той посещава София да проучи терена и условията за строеж, изготвя също така доклади и планове за градски бани на новата локация, като променя и профила на баните, планирайки заведение с предимно медицински функции. През лятото на 1902 г. комисия, в която влизат общински съветници, лекари и архитекти, отправя към него редица препоръки за корекции. Преработената версия също не е одобрена и среща серия остри възражения⁶.

След удължавания на сроковете и продължителни разисквания, породени също от поредица технически слабости в самия проект по мнението на комисията, общин-

³ Stoilova 2014: 12 - 13.

⁴ ДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 6.

⁵ Stoilova 2014: 32-33.

⁶ Stoilova 2014: 34-35.

ските съветници окончателно отхвърлят април 1904 г. проекта на Берто. Един от основните аргументи срещу този вариант е, че съоръжението е предвидено като предимно лечебно заведение, като се пренебрегват хигиенните функции.

В крайна сметка общината се връща към първоначалната идея централната баня да бъде непосредствено до изворите или на мястото, където баните са функционирали столетия наред. Роля изиграва и това, че нови строителни технологии улесняват градежа, а електрическата енергия, чиито предимства излизат като аргумент в този момент, значително улеснява изпомпването на големи количества минерална вода. Някои от заключенията на комисията заслужават внимание, а именно че построяването в центъра носи „всички удобства и преимущества“, както и ключовият аргумент: „тази постройка като ще бъде скъпа, важна и предназначена за дълговековно съществуване, то тя трябва да бъде монументална и по тази причина не трябва да се намира в някой край“⁷. Прави се също така заключение, че най-оптимално би било да се използва някогашната разработка на Фьорстер, която се „приближава най-много до съвършения проект“, като тя единствено трябва да бъде преработена спрямо новите строителни технологии и настоящата ситуация, споменато е наличието на „евтина електрическа сила“, а също се предлага „да се отстранят много луксозните неща“ като се запази, доколкото е възможно, разпределението на помещенията и „същата му монументалност“. Препоръчва се и бързото издигане на малка сграда, която да се ползва, докато бъдат готови основните сгради, а впоследствие се предвижда да функционира със социални функции „като отделение за къпане срещу намалена цена“⁸, а на други места се споменава идеята за малка баня за „бедни и социално слаби слоеве“.

Общинската комисия възлага изготвянето на пореден ревизиран вариант за банските сгради на архитект Петко Момчилов и прочутия вече с множество работи в българ-

ската столица австрийски специалист Фридрих Грюнангер. Тук трябва да се отбележи, че те са и участници в същата тази общинска комисия, която отхвърля плана на Берто и препоръчва преработката на стария проект без организирането на нов конкурс. Все пак те двамата излизат от състава на комисията, който разглежда първите нови скици през юни 1904 г.

Идейните проекти, върху които е реализирана сградата, носещи подписите и на двамата архитекти, включват промени спрямо плана на Фьорстер, сред които могат да се споменат осъвременени конструкции, подобрена функционалност и начин на разпределяне на вътрешните пространства, а така също и инспирираните от Средновековието елементи във външната декорация. Една от новите концепции, препоръчана от комисията и застъпена после в работата на Момчилов, е разделянето на мъжката, женската и II клас баня чрез специални входове, така че да се намали смесване между различните групи ползватели, но също и такава организация, че надзорът да изисква възможно най-малко персонал.

В крайна сметка договорът за проектирането и ръководството по работата по постройките е сключен през 1906 г. само с Петко Момчилов, като Грюнангер отпада от дейностите на този етап вероятно по лични причини. Момчилов изготвя самостоятелно подробния проект за две бани – голяма и малка баня, а впоследствие поема и надзора на строежа и експлоатацията на съоръженията, така неговата роля може да бъде определена като първостепенна в този проект заедно с тази на Фьорстер. Любопитен детайл е, че австрийският архитект в писмо от 1907 г. изразява одобрението си за преработения проект.

През 1908 г. е завършена малката баня, а голямата отваря врати няколко години по-късно със закъснение спрямо първоначалния срок от 3 години за завършване. Интересен момент е, че голямата българска компания „Гранотид“ печели търга за сложна железобетонна конструкция от куполи, като

⁷ ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 14: 17.

⁸ ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 14: 18.

конкурент е реномиран италиански строител. Освен това множество европейски фирми участват с оферти за инсталациите на голямата баня. В заключителната фаза по завършването на голямата баня е нает и Харалампи Тачев, който изработва декоративните фризове, добавяйки финални щрихи към това архитектурно произведение, събрало множество таланти на едно място. Така през май 1913 г., след повече от 20 години работа на общинари, архитекти и различни други специалисти, окончателно е открита и основната сграда. През следващата година заработва и специализираният водолечебен институт към комплекса.

ИКОНОМИЧЕСКИ АСПЕКТИ

Градските бани са едно от важните пера в бюджета на общината. След като на няколко заседания се обсъжда нуждата от ремонт, през септември 1879 г. градският съвет отпуска немалката сума от 2000 франка за ремонт на съоръженията⁹. Три години по-късно е отпуснат нов бюджет за ремонт на стойност до 30 хил. лв., като един от мотивите гласи: „...градът е столица и следва да се посещава от големи гости, така щото улучшението на баните поне ще служи за една добра препоръка“¹⁰. Натрупващите се суми за чести ремонти дават още един аргумент за постройката на изцяло нови съоръжения. Проектът обаче изисква огромна инвестиция, включително и заради съзнателно търсената монументалност и именно това се оказва една от големите пречки в началото. Идея за специален заем за построяване на градските бани датира още от 1886 г. При първото стартиране на проекта в началото на 90-те години е сключен договор за над 2 300 000 лв., като е предвидено новите сгради да бъдат приключени през 1893 г. В крайна сметка строителните работи са замразени на твърде ранен етап именно заради невъзможността да се покрият увеличаващите се разходи. Въпреки

това строителните предприемачи получават около 695 000 лв. за свършените работи (595 000 за основите и останалите – за каптажи)¹¹. В същото време се предвижда годишните доходи от баните да бъдат около построяването си около 70 000 лв. като постепенно нарастват и надминат 120 000 лв. към 1898 г.¹² Любопитен детайл от този първи етап е, че се поръчва скъпа парна машина „Будапеща“ за работите по каптиране на кладенците. Оказва се, че тя не може да върши работа адекватно и това е още един щрих от влошаващата се финансова ситуация на проекта в тази начална фаза.

Следващите стъпки също са свързани с немалки разходи. Например хонорарът на френския архитект Берто възлиза на 6358 лв.¹³, а този епизод е свързан с поредица други допълнителни разходи. През 1905 г. общината обявява се търг за концесия на баните – постройка и експлоатация срещу годишно плащане на общината от 60 000 лв., като хотелът отпада като задължителен елемент.

Въпросът с финансирането е решен чрез втория значим заем на общината в цялата дотогавашна история. Това е кредит на стойност от цели 35 млн. лв., който е сключен с германски банки от кмета Мартин Тодоров. Заемът е с основна цел да бъдат извършени серия благоустройствени мероприятия, като изрично са споменати централната баня и халите. От тази сума около 1.4 млн. лв. са заделени за постройката на градските бани.

Баните в същото време са източник на немалки приходи. Според първия ценоразпис от 1913 г. за топла баня в 1 клас се плаща 1 лев, в 2 клас – 80 стотинки, като ваните са 1.60 и 1.30 лв. Посетителите достигат близо 30 хил. на месец през 1915 г. след окончателното приключване на последните довършителни работи. През 1920-те години банята отбелязва внушителния брой посещения от общо 1 645 000 годишно по данни на д-р Ст. Бистрев, началник на физико-лечебния институт и лекар към баните.

⁹ ЦДА, ДА-София, ф. 1К, оп. 1, а.е. 23: 1.

¹⁰ ЦДА, ДА-София, ф. 1К, оп. 1, а.е. 28: 1.

¹¹ Stoilova, Yokimov 1998: 27.

¹² ДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 5: 7.

¹³ ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 13: 22.

ТРАНСФЕР НА ОПИТ И ЗНАНИЯ

В изграждането на баните участват множество специалисти от различни области – архитекти, инженери, строители, лекари, общински съветници, художници, декоратори и прочее. Редица от тях са изтъкнати европейски специалисти или отлично подготвени български експерти, получили образованието си в престижни европейски учебни заведения.

Самото строителство е изцяло резултат от активен обмен. Както беше посочено, първият проект за сградата е на австрийския специалист Фьорстер, който е истински успешен и признат австрийски архитект, възпитаник на Академията в Берлин и автор на десетки монументални обществени сгради в Хабсбургската монархия, сред които може да се спомене Рингтеатър в столицата Виена. Любопитно е, че няколко години преди софийските завършва проект за Централни минерални бани в Будапеща (1883 г.), който обаче подобно на нашия не бива осъществен. Също така Берто, авторът на проекта от 1901 – 1902 г., е възпитаник на Академията в Париж, който работи като държавен архитект във френската столица. Връзка с него софийската община прави чрез българското дипломатическо агентство в Париж¹⁴. В тази линия на активен обмен с най-добрите европейски практики се вписва и Петко Момчилов – следвал в Прага с държавна стипендия, след което се връща в България да участва в изграждането страната си.

Паралелно с архитектите още от самото начало по проекта работят различни други експерти. Още през 1890 г. австрийският геолог Адолф Черницки прави по поръчение на столичната община подробно проучване на изворите, като финалният подробен доклад от над 20 ръкописни страници със заглавие „Мнение за термите в София“ установява, че топлият извор в района на Баня Баши има „доказано изобилие“ от цели 350 л/мин, но при добро хващане на източника може да се

увеличи до повече от 1000 л и „да се удържи завинаги в това положение“. Освен значителния дебит австрийският експерт откроява и благоприятната температура, позволяваща „да се къпем без допълнителни нагрявания и без охлаждавания“¹⁵. На следващата година е потърсен съвета на френския инженер Теодор Герен, който през 1891 г. дава експертна оценка как да се комбинират четирите извора в друг доста подробен доклад. Вече в процеса на строеж на комплекса през 1907 г. е направен нов експертен анализ от инж. Т. Михайловски и геолога д-р Т. Ванков, който потвърждава големия потенциал на изворите и заключава, че изворите са „едно голямо богатство за Софийската община“¹⁶.

Връщайки се към ранния етап по работата върху проекта, когато са заложени някои от ключовите решения, австрийският експерт Черницки дава препоръката основите на сградата да не са дълбоко, което налага и някои от промените в плановите на Фьорстер. Препоръките включват и по-общата рамка общината да потърси законова протекция за изворите, каквото съществува в Австрия, където например градската община в Карлсбад има пълни законови права за ползване на всички минерални извори в района си. Това скоро става реалност и на софийски терен, а допълнителен импулс за развитието на проекта се дава чрез правното регламентиране със закон от декември 1891 г., с който държавата отдава на град София топлиите минерални води в района „за вечно ползване“.

Въпреки че е професионален геолог, Черницки на няколко места в препоръките си към общината подчертава значението на архитектурата, като в доклада си прави на няколко пъти директни референции към Карлсбад с натрупания там опит. Според него „термите са най-важната съставна част ...за баните, които има да се построят във великолепен стил“. Импазантната архитектура, от своя страна, следва да послужи като доказателство каква висока оценка се дава

¹⁴ ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 13: 8.

¹⁵ ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 1: 7-8.

¹⁶ ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 2: 15.

на „величествените природни и церителни съкровища“. Споменавайки непознаване и занемаряване на това природно богатство у нас, той изпъстря техническия текст с множество суперлативи. Изворите представляват за града и страната един особен ценен актив, който той нарича „водно-минерално съкровище“, което определя и като „церително съкровище“. Посочва също, че софийските терми се „отличават по своето изобилие на водата, по своята температура и химически състав“. Специално внимание е отделено на балнеологичния аспект и по негово мнение минералните води на София следва „да получат от тукашните и външни лекари едно по-високо оценение“¹⁷.

Заслужава да се подчертае, че тези ранни идеи за медицинско приложение получават подкрепа и от общинската управа и към банята от рано функционира добре уреден физико-лечебен институт, който е водещ в страната. В него освен хидротерапия са застъпени електротерапия, инхалации и единствените към този момент спе-

циализирани процедури за сърдечни заболявания.

В заключение следва да се подчертае, че централната баня в София е създадена в резултат на продължителен процес, съпътстван с редица трудности, понякога грешни решения и множество промени в плановете, като някои от тях са резултат от развитието на познанието и технологиите. Като втори важен елемент заслужава да се подчертае ролята на архитектите Фьорстер и Момчилов, които могат да бъдат признати като двамата основни автори на този проект, като приносът на австриеца остава в голяма степен незаслужено забравен. Въпреки променливата траектория в изграждането на банята следва да се отбележи, че управата на града от периода съвсем рано оценява изключителното значение на този ресурс и в рамките на възможностите си инвестира значително време, усилия и средства за най-оптималното му използване. Подобно визионерство, за съжаление, далеч не може да бъде открито у всичките им наследници.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Извори / Primary sources

- ЦДА, ДА-София, ф. 1К, оп. 1, а.е. 23.
- ЦДА, ДА-София, ф. 1К, оп. 1, а.е. 28, 1.
- ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 1.
- ДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 5.
- ДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 6.
- ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 13
- ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 14.

Литература / Secondary sources

Stoilova, Yokimov 1998. *Стоилова, Любинка* [Stoilova, Lyubinka], Петър Йокимов [Petar

Yokimov]. Софийските минерални бани [Sofiyskite mineralni bani]. – Архитектура, № 6, 26 – 31.

Stoilova 2014. *Стоилова, Любинка* [Stoilova, Lyubinka]. Хроника на едно забележително съзидание: Централните общински минерални бани в София – хронология на проектиране и строителство [Hronika na edno zabelezhitelno sazidanie: Tsentralnite obsthinski mineralni bani Sofia – hronologiya na proektirane i stroitelstvo] Sofia.

¹⁷ ЦДА, ДА-София, ф. 1423К, оп. 1, а.е. 1, 5.

Sofia's Central Mineral Baths and the Policies of the Municipal Authorities on the Utilization of Mineral Waters and the Development of Public Baths until the First World War

Ivaylo Nachev

Analysing municipal policies related to mineral water resources in Sofia's city centre area and the main project in that field until the First World War, the Central Mineral Baths, the article elaborates on debates in the city council, main construction challenges, alternative possibilities and others. The text also deals with economic aspects related with the project for contemporary mineral baths in the Bulgarian capital city, and as well on the transfer of knowledge and technologies related to the utilization of mineral waters. The main public bath in the city was built as a result of a long process, accompanied by a number of difficulties and numerous plan changes. Also, the role of architects Emil von Furrster and Petko Momchilov is highlighted as the two main authors of the architecture. Despite the variable trajectory in the construction process, it should be noted that the city administration from the very early period recognized the exceptional importance of the mineral water springs as a valuable resource and invested considerable time, efforts and funds for their utilization.

Social and Economic Benefits of Cultural Heritage Tourism in the City of Shumen

Zhelyu Vladimirov

Sofia University 'St Kliment Ohridski'

Abstract: The goal of this study is to reveal the social and economic benefits of the heritage tourism in the city of Shumen in 2021. The focus is on the perceptions of Bulgarian tourists as there were almost no foreign visitors due to the pandemic situation. The research is based on data through a standardized questionnaire from 508 visitors to five significant heritage sites (Madara Rider, Shumen Fortress, 'Founders of the Bulgarian State'; Tombul Mosque; and Regional History Museum). The study seeks to answer the following research questions: (1) What are the motives for visiting, impressions, evaluations and recommendations of visitors to these sites? (2) What are the economic benefits for the heritage sites and the city? The results show that domestic heritage tourists benefit mainly from a good combination of culture and beautiful nature, while the heritage sites could not sustain only from their own revenue and need additional support.

Keywords: Shumen, heritage sites, domestic tourists, motives, benefits

Ключови думи: Шумен, обекти на КН, български туристи, мотиви, ползи

DSc Zhelyu Vladimirov is a full Professor at the Faculty of Economics and Business Administration at Sofia University 'St. Kliment Ohridski'. He teaches courses on HRM, Organizational change and Research methods. His main interests are in the field of small business competitiveness, entrepreneurship and the integration of cultural heritage in socio-economic development.

E-mail: jeve@feb.uni-sofia.bg

1. INTRODUCTION

Cultural tourism accounts for a growth in recent decades, which favours the economic development of the respective destinations¹. According to the UNWTO (2018), cultural tourism is a top priority in the tourism policy of 90 % of countries. Data before the Covid-19 pandemic shows that around 40 % of all international tourism trips are culturally motivated². These trips form a special subsector of tourism called *urban heritage tourism*³.

Cultural heritage (CH) makes the territory in which it is located more attractive to visitors, thus becoming an important factor for local development⁴. This is reflected in the contribution of tourists visiting heritage sites to the local economy and community development⁵. If the

¹Ritchie, Hudson 2009.

²UNWTO 2018.

³Ashworth, Tunbridge 2000: 54.

⁴Cristofle 2012.

⁵Di Pietro, Mugion, Renzi 2014.

economic significance of CH refers to the higher attractiveness of the place for tourists and increasing local income, its social significance manifests through strengthening the identity of local communities.

The main objective of this research is to reveal the social and economic benefits of the cultural heritage tourism in the city of Shumen. The focus is on the perceptions and evaluations of Bulgarian tourists visiting heritage sites in the city, as in 2021 there were almost no foreign visitors due to the pandemic situation.

Since the city includes numerous historical reserves, museums, memorial houses, churches and other historical and natural attractions, the visitors to five significant historical heritage sites are interviewed. These sites are the Madara Rider (WHS), the Shumen Fortress and the "Founders of the Bulgarian State" complex (two sites of national importance); the famous Tombul Mosque; and the Regional History Museum (RHM). The research seeks to answer the following research questions:

1. What are motives for visits, impressions, evaluations and recommendations of visitors to these sites?
2. What are the economic benefits for the heritage sites and the city itself?
3. How can the opinions of visitors may contribute to the improvement of the CH sites management to make these sites a more attractive cultural destination?

The research is based on data from 508 visitors to these sites using a standardized questionnaire. The field survey was conducted by interviewers of the Noema agency in the period August–November 2021. The interviews were conducted face-to-face, with the help of a tablet, lasting 15 – 20 minutes. When tourists are with family, friends or another group, one representative is interviewed.

The number of respondents is as follows: 105 visitors to Madara; 108 to the 'Founders of the Bulgarian State' complex; 100 to the Shumen Fortress; 101 to the Regional History Museum; and to Tombul Mosque. Given the official average annual number of visitors to these sites,

from 4,300 for Tombul Mosque to 68,100 for Madara before the pandemic, and from 3,000 for Tombul Mosque and 44,602 for Madara during the pandemic (2021) respectively, the samples of interviewed visitors cannot be considered as representative. Nevertheless, the obtained results would be useful for the strategic planning of cultural tourism in this destination.

Before constructing the questionnaire, in-depth interviews were conducted with employees of the sites and the municipal tourism office regarding the number and characteristics of tourists in the city of Shumen. These interviews helped to better adapt the questionnaire. Besides demographic characteristics, the questionnaire contains 20 closed-ended questions and two open-ended questions. These questions refer to visitors' perceptions and evaluations of visited and planned to visit heritage sites; their impressions; recommendations; sources of information; mode of travel and number of visitors; reasons for visiting; expenses by items; desire to revisit and recommendations to relatives and friends to visit these sites.

2. SOCIO-DEMOGRAPHIC PROFILE OF BULGARIAN HERITAGE TOURISTS IN THE CITY OF SHUMEN

The socio-demographic characteristics of the heritage tourists are investigated in terms of gender, age, education, professional status, income, mode of travel, companions and place of residence. In this study, 37 % of respondents are male and 63 % female, which is consistent with the results of other studies⁶. Similar to other data⁷, tourists aged 26 – (50 %) predominate, followed by those aged 46 – 65 (33 %). The smallest is the group of visitors up to 24 years (9 %), as well as those aged 65 and over (9 %). On average, 70% of respondents are employed full-time; 15 % are pensioners; 5 % are hourly and 2 % are temporarily employed; students are 3 %; and the unemployed – 3 %. These data are in line with findings that over

⁶ Remoaldo et al. 2014b.

⁷ Antyn et al. 2017.

50 % of visitors to CH sites are full-time or self-employed⁸. Similar to other studies⁹ these heritage tourists are mostly with a university (54 %) and secondary education (43 %) and with a middle (29 %) and middle-high income level (27 %).

From 75 % to 82 % of the respondents visited the sites mainly with a car, and from 12 % to 18 % were with organized tourist transport. The role of other transport like train and bus is very small. The widespread use of individual motor vehicles (57 %) to cultural sites in Bulgaria is shown also by other researchers¹⁰.

Most of the visitors were with families (51 %) of two to six members; 34 % were with a group of friends between two and twelve people; 11 % – in organized tourist groups of up to 25 people and 9 % – alone. The interviewed employees from these sites and other house-museums in the city confirm that in recent years there has been an increase in visitors with families at the expense of organized tourists¹¹. By place of residence, on average, 70 % of visitors are from larger district cities, 15 % – from small towns, 10 % – from Sofia-city and 5 % – from villages.

3. MOTIVES FOR VISITS, IMPRESSIONS, EVALUATIONS AND TOURISTS' RECOMMENDATIONS

On average, 75 % of visitors received information about these sites from relatives and friends, followed by those who used social networks (29 %), television and newspapers (18 %), books (15 %), tour agencies (13 %), and other

sources. The low share of booking sites, hotels and guesthouses as sources of such information is striking. These data show that word of mouth information is a key for the decisions of the surveyed tourists to make visits¹².

The main reasons for visiting these heritage sites in the city of Shumen are that respondents like to visit cultural sites (average 73 %); know that there is a World Heritage Site (46 %); want to learn something new about Bulgarian history (44 %); the sites offer a good combination of culture and beautiful nature (44 %); there are multiple cultural sites in one place (42%); the sites are interesting and beautiful places for the whole family (37 %). For about 21 % of them, the reason is that the sites represent a close, convenient and naturally beautiful location; another 23 % follow positive feedback from relatives and acquaintances; for 20 % the sites are part of the tourist route; and 16 % were in the area by chance and wanted to diversify their stay.

Another factor that influences the decisions of tourists is the previous visit. In this study, the largest share is for first-time visitors to the respective site – from 57 % for “Founders of the Bulgarian State” complex to 80 % for RHM and Tombul Mosque, followed by second-time visitors (on average 19 %) and more than twice (10 % on average) at these sites.

The impressions that tourists would share with a friend who has not been with them are different for different sites¹³. The **Fig. 1** presents key words used for a similar narrative by visitors to Madara and the ‘Creators of the Bulgarian State’ complex.

⁸ Adie, Hall 2017.

⁹ Ramires et al. 2018.

¹⁰ Marinov et al. 2020.

¹¹ Interview with an employee from Madara.

¹² Lypcz-Guzmán et al. 2018.

¹³ Remoaldo et al. 2014a.

Madara Rider

Base – 108 comments

Complex “Creators of the Bulgarian State”

Base – 105 comments

(Authors elaboration through Word Cloud Generator)

Figure 1. Key words reflecting what visitors would tell a friend who was not with them about their visit to the Madara Rider and the complex ‘Creators of the Bulgarian State’

Фигура 1. Ключови думи, отразяващи какво посетителите биха казали на приятел, който не е бил с тях, относно тяхното посещение на „Мадарския конник“ и комплекса „Създатели на българската държава“

Over 90 % of the respondents claim that they learned new and unknown things or that they reinforced previous knowledge about history. These data are similar to those obtained by other research¹⁴, where 91 % of respondents stated that the visit increased their knowledge of the heritage.

On average, 74 % of surveyed visitors believe that the protection of CH sites is primarily the responsibility of the state, and 73 % claim that it is the responsibility of the municipalities. This share decreases to about 50 % regarding the responsibility of citizens and businesses, but it is 62% in respect to the associations of all actors (state, municipalities, citizens and business).

To the question of what is missing/what would you recommend to develop these sites as an even more attractive destination, answers are such as: 'Everything is good. Everything is fine. Everything is OK. I don't think anything is missing. There is nothing missing...' etc.

However, in respect to the Madara Rider some visitors share that more online and offline advertising and information is needed, leaflets in foreign languages, as well as more signs at the detours along the eco-path to the plateau. For the 'Creators of the Bulgarian State' complex the

recommendations are to have more advertising, information in foreign languages, but also a corner for children, restaurants and a lift. The few recommendations for Shumen Fortress refer to 'having places to rest, because it is very large to tour, especially in summer; to have classes for children; dining area; more information on media; more signs; more benches and gazebos'. Some of the specific recommendations for RHM are that 'the storage fund needs ventilation' and also 'to improve the facade of the museum'. Among the few recommendations for Tombul Mosque are: 'there should be more advertising; traditional delicacies such as Turkish delight and baklava should be offered in front of the entrance; explanations from a tour guide; better maintenance; advertising and promotional materials; transport instructions'.

A clear differentiation is observed in terms of full agreement with the statements regarding the significance of the sites and the visitors' personal engagement with CH (**Tab. 1**). Visitors to the Madara Rider have the highest proportions of fully agreeing with all statements (except the first) and especially with the last two, which refer to personal commitments to participate in preservation activities or to donate funds to CH sites.

¹⁴ *Kempiak et al.* 2017.

The share of those who fully agree with the statements decreases among visitors to the complex “Creators of the Bulgarian State” and subsequent sites, especially in relation to the statements regarding the good organization

of the visits and personal involvement in preservation and donating activities. This is understandable, as the significance of CH sites is related to political, religious and other values that are different for different visitors.

Table 1. Full agreement with the following statements
Таблица 1. Абсолютно съгласие със следните твърдения:

CH sites in the city of Shumen/ Statements	Madara Rider	Complex ‘Creators of the Bulgarian State’	Shumen Fortress	Regional historical museum	Tombul Mosque
1. Contribute to the education of adolescents	78%	79%	56%	65%	36%
2. The sites provide key information about the lives of previous generations	78%	77%	60%	55%	42%
3. The sites allow a pleasant combination of cultural and historical knowledge, pure nature and an attraction for children	78%	71%	52%	34%	33%
4. The sites are well organized by the city - there is good transport, comfortable hotels and guesthouses	62%	55%	47%	43%	39%
5. I like to participate in cultural and historical heritage events	72%	58%	50%	43%	18%
6. When I have time, I participate (would participate) in the activities of various organizations for the preservation of cultural and historical heritage	60%	47%	37%	34%	15%
7. I would engage in a campaign to donate funds for the preservation of cultural and historical heritage sites	65%	49%	29%	38%	16%

The majority of tourists at each of the five sites also visited the other four. For example, from 60 % to 82 % of the visitors to the “Founders of the Bulgarian State” complex, Shumen Fortress, the RHM Tombul Mosque were also on Madara. From 51 % to 81 % of the visitors to the other four sites also visited the ‘Creators of the Bulgarian State’ complex; from 42 % to 77 % of the visitors to the other four sites were at the Shumen fortress, etc. This share decreases regarding visits to RHM, Tombul Mosque and other churches.

The interviewees answer also to the question about other planned visits. From 60 % to over 80 % of them at each of the sites such as Madara, ‘Creators of the Bulgarian State’ and Shumen Fortress plan to visit other two sites as well. The same proportion of respondents plan a visit to Pliska and from 60 % to over 70 % plan a visit to Veliki Preslav (both sites are not included in the present study). RHM is in the plans of an average of 55% of visitors to

the other four sites; Tombul Mosque – of 34 % of these visitors; the church Three Saints – of 37 %; the Church of the Holy Ascension – of 31 %; The Armenian Church – of 27 %, etc.

This is a reason to recommend the creation of a complex ticket for all these sites, even though the complex ‘Creators of the Bulgarian State’, Tombul Mosque and churches are not under the hat of the RHM, which manages other sites and house-museums in the city.

4. ECONOMIC BENEFITS FROM VISITORS TO THE CH SITES IN THE CITY OF SHUMEN

The estimate of the total number of visitors according to the data of the interviewees during their visit to the respective sites is from 468 people for the Madara Rider to 655 people for the ‘Creators of the Bulgarian State’ complex (Tab. 2). The estimate of the total expenditure

of these visitors is from BGN 12,748 for the Madara Rider to BGN 17,485 for the RHM, and the estimate of the average expenditure per visitor is in the range of BGN 24 for the 'Creators of the Bulgarian State' complex to BGN 31 for RHM.

The largest share of these costs is for transport (average 37 %), followed by expenses for lunch/dinner (average 22%), accommodation (average 15 %), food and drink (average 15 %), tickets/taxi entrance (average 8 %), additional attractions (average 39 %) and other (0.06 %).

Table 2. Expenditures of visitors by items
Таблица 2. Видове разходи на посетителите

	Madara Rider	Complex 'Creators of the Bulgarian State'	Shumen Fortress	Regional historical museum	Tombul Mosque
1. For transport	44%	36%	34%	38%	35%
2. Lunch/dinner	20%	22%	23%	21%	22%
3. Food/drinks from shops	14%	16%	16%	15%	13%
4. Accommodations	9%	12%	16%	18%	21%
5. Tickets/entrance fees	8.9%	10.8%	7.7%	6.4%	5.3%
6. Additional attractions	3.4%	2.7%	3%	2.1%	3.5%
7. Others (souvenirs and others)	0.2%	0.1%	0%	0%	0%
8. Total expenses (in BGN)	12 748	15 943	16 685	17 485	17 112
9. Total number of visitors during the visit of the interviewees	468	655	590	566	619
10. Average expenditure per visitor in BGN	27	24	28	31	28
11. Direct income to the site from 1 visitor in BGN (according to item 5 and item 10)	8.9% = 2.40	10.8% = 2.59	7.7% = 2.16.	6.4% = 2	5.3% = 1.5

During the period of the survey, the regular ticket for one adult visitor to the Madara Rider was BGN 5, and the discount for schoolchildren and students was BGN 2. There were also family tickets for adults with children between BGN 7 and BGN 9, as well as an additional payment for talks in Bulgarian and in a foreign language (10 BGN and 15 BGN, respectively). The regular ticket for one adult visitor to the complex 'Creators of the Bulgarian State' and the Shumen Fortress was BGN 4, and the discount for schoolchildren and students was also BGN 1.50-2. There were also family tickets for adults with children between BGN 6 and BGN 7, as well as additional payment for talks in Bulgarian (BGN 10) and in a foreign language (BGN 15). The use of family tickets, since on average half of the visitors were with families, can also explain the lower revenue per visitor at an average of half the value of the single ticket.

For three of the sites, there is official data from RHM on the average annual number of visitors in the last 3 – 4 years before and during the pandemic (2020), as well as on the size of the average annual subsidy plus revenue from

tickets and events. This makes it possible to estimate the average annual expenditure of visitors based on average expenditure per 1 visitor, direct revenue for the respective sites and revenue per 1 visitor, as well as the proportion of these revenues from the subsidy.

Only for the complex 'Creators of the Bulgarian State' there are accurate data on revenue from entrance fees, tickets, rituals and other activities before and after the pandemic, which allows comparing these data with the estimated results of visitors to this site. For example, the average revenue from 1 tourist to this site according to official data is BGN 2.59, which value is identical to the one obtained from the visitors' survey – BGN 2.59. In addition, the calculated direct revenues for the site before and after the pandemic as 10.8% of the total revenue (with the average cost per user of BGN 24 obtained from the survey) are very close to the real revenues – respectively BGN 73,354 and BGN 73,256 before the pandemic; BGN 51,401 and BGN 51,348 during the pandemic (2020) (**Tab. 3**). This is a reason to assume that the respondents at the other sites gave also correct answers for their expenses.

Table 3. Comparative analysis of the official data and the data obtained from the survey on costs and revenues of the analysed CH sites (in BGN)

Таблица 3. Сравнителен анализ на официалните данни и информацията, получена чрез анкета относно разходите и посещенията на анализирани културноисторически обекти в лева

		Madara Rider	Complex 'Creators of the Bulgarian State'	Shumen Fortress	Regional historical museum	Tombul Mosque
Official data before the pandemic	Average annual subsidy plus revenues from tickets and events	316 376	Само директни приходи = 73 256	105 380	Няма данни	Няма данни
	Average annual number of visitors	68 100	28 300	16 683	10 000 (оценка)	4300
	Average revenue from 1 user		2.59			
Estimated data before the pandemic	Average annual expenditure of visitors	68 100 x 27 = 1 838 700	28 300 x 24 = 679 200	16 683 x 28 = 467 124	10 000 x 31 = 310 000	4300 x 28 = 120 400
	Direct revenues for the site	8.9% = 163 644	10.8% = 73 354	7.7% = 35 968	(6.4%) = 19 840	5.3% = 6 381
	Share of direct revenue from the subsidy	51.72%	≈ 100%	34%	?	?
Official data during the pandemic (2020)	Average annual subsidy plus revenues from tickets and events	316 376	Only direct revenues = 51 401	105 380	No data	No data
	Average annual number of visitors	44 602	19 810	12 141	3 200	3000
Estimated data during the pandemic (2020)	Average annual expenditure of visitors.	44 602 x 27 = 1 204 254	19 810 x 24 = 475 440	12 141 x 28 = 339 948	3 200 x 31 = 99 200	3000 x 28 = 84 000
	Direct revenues for the site	8.9% = 107 179	10.8% = 51 348	7.7% = 26 176	6.4% = 6 350	5.3% = 4 452
	Share of direct revenue from the subsidy	33.88%	≈ 100%	25%	?	?

According to the data from Table 3, the estimated direct revenues of Madara and Shumen Fortress represent 52 % and 34 % of the total subsidy plus ticket and event revenue before the pandemic and 34 % and 25 % respectively during the pandemic. This shows that these sites could not be self-supporting from their own income. Only in the complex 'Creators of the Bulgarian State' there is almost complete coverage between official and estimated direct revenues before and during the pandemic.

Of the visitors to the Madara Rider, 24 people spent the night in the city, spending a total of BGN 1,195, or an average of BGN 49.8 per 1 visitor. According to the official data, the average income for accommodation per one tourist in the Shumen municipality for the period 2014 – 2017 is between BGN 49.4 and 53.5¹⁵, a value very close to the one calculated

from the survey data. The calculated data for the costs of overnight stays per 1 visitor at the other sites are higher: BGN 81.30 for the 'Creators of the Bulgarian State' complex; BGN 83.59 for Shumen Fortress; BGN 106.93 for RHM; and BGN 115.94 for Tombul Mosque. This can be explained by the higher number of overnight stays, which according to official data for the specified period is between 1.5 and 1.7. These data provide additional grounds for assuming that the respondents were correct for their expenses during the visits to these sites.

It should be considered that the information on the number of visitors to the 'Creators of the Bulgarian State' complex and the Madara Rider is based on paid entrance fees, but *not all citizens of Shumen pay fees, and most visitors to the Madara Rider do not pay an entrance fee, due to unlimited access.*

¹⁵ Program for the development of tourism in the Shumen municipality 2018 – 2021.

5. 'WILLINGNESS TO PAY' AND 'WILLINGNESS TO DONATE' FOR CH SITES

On average, 46 % of all visitors consider that the reasonable amount for paying tickets/ entrance fee at these CH sites is up to BGN 5 (close to the value of real tickets); 26 %

estimate this amount to BGN 10; another 14 % – up to BGN 20, or an average of 86 % of the interviewees estimate this amount from BGN 5 to BGN 20. Only the visitors to the Madara Rider and the complex 'Creators of the Bulgarian State' have a slightly higher share among those who indicate an amount of over 40 BGN (**Tab. 4**).

Table 4. Depending on your possibilities, what is the amount that seems reasonable to you to pay for a visit to:

Таблица 4. Според Вашите възможности каква е сумата, която изглежда логична за плащане, когато посещавате:

In BGN	Madara Rider	Complex 'Creators of the Bulgarian State'	Shumen Fortress	Regional historical museum	Tombul Mosque	Average
Up to 5	54%	32%	49%	45%	51%	46%
Up to 10	18%	28%	17%	35%	34%	26%
Up to 20	12%	18%	18%	7%	13%	14%
Up to 25	1%	5%	7%	4%	0%	3%
Up to 30	0%	5%	3%	8%	1%	3%
Up to 35	1%	1%	1%	0%	0%	1%
Up to 40	3%	4%	2%	0%	0%	2%
Above 40	11%	8%	3%	2%	1%	5%

Not all respondents answered the question about the amount they are willing to donate once for the preservation of the respective sites they visited. As can be seen

from **Tab. 5**, even some of the respondents indicated a possible donation of BGN 0 – from 4 % for the Madara Rider to 32 % for the Tombul Mosque.

Table 5. Depending on your possibilities, what amount in BGN are you willing to donate once for the preservation of the following sites?

Таблица 5. Според Вашите възможности коя е сумата в лева, която бихте желали да дарите за опазване на следните обекти:

Possible one-time donation amount	Madara Rider	Complex 'Creators of the Bulgarian State'	Shumen Fortress	Regional historical museum	Tombul Mosque
0	4%	13%	15%	13%	32%
5	15%	14%	27%	16%	24%
10	30%	28%	22%	38%	19%
20	33%	26%	16%	17%	14%
25	3%	1%	1%	2%	1%
30	3%	9%	10%	6%	4%
50	1%	3%	5%	8%	3%
100	1%	2%	-	1%	-
Above 100	1%	0%	2%	0%	-
Average one-time donation per 1 visitor	1350 : 421 = 3.21	1575 : 537 = 2.93	1530 : 490 = 3.12	1515 : 481 = 3.15	880 : 415 = 2.12
Possible average annual amount of donations before the pandemic	61 290 x 3.21 = 196 741	23 206 x 2.93 = 67 994	13 847 x 3.12 = 43 203	8 500 x 3.15 = 26 775	2 881 x 2.12 = 6 108
Total direct revenue and any donations relative to the grant	163 644 + 196 741 = 360 385 > 316 376	73 354 + 67 994 = 141 348 > 73 256	35 968 + 43 203 = 79 171 < 105 380	19 840 + 26 775 = 46 615 ?	6 381 + 6108 = 12 489 ?
Possible average annual amount of donations during the pandemic	40 142 x 3.21 = 128 856	16 244 x 2.93 = 47 595	10 077 x 3.12 = 31 440	3 200 x 3.15 = 10 080	2010 x 2.12 = 4 261
Total direct revenue and any donations relative to the grant	107 179 + 128 856 = 236 035 < 316 376	51 348 + 47 595 = 98 943 > 51 401	26 176 + 31 440 = 57 616 < 105 380	6 350 + 10 080 = 16 430 ?	4452 + 4261 = 8 713 ?

The highest share of respondents indicates BGN 10 as such amount (on average 27 % for all sites), followed by those who state an amount of BGN 20 (on average 21 %) and BGN 5 (on average 19 %). The remaining sums have a low percentage of the respondents, with only the sum of BGN 30 indicated by 6 % on average, and the sum of BGN 50 – by 4 %. A total of 2/3 of the respondents (68 %) have their possible one-time donations between BGN 5 and BGN 20.

Following the distribution of respondents according to the indicated sums for a one-time donation and the total number of visitors to the respective sites, the total amount of a possible one-time donation and the average amount of a donation per visitor are calculated. These amounts vary from BGN 2.12 for Tombul Mosque to BGN 3.21 for Madara Rider per 1 visitor.

From the official number of average annual visitors, the share and number of those who would donate some amount are calculated (respectively 90 % for the Madara Rider; 82 % for the 'Creators of the Bulgarian State' complex; 83 % for the Shumen Fortress; 85 % for the RHM; and 67 % for the Tombul Mosque). This number, multiplied by the average donation amount per 1 visitor for the respective site, gives the potential annual average amount of a one-time donation for each of these sites. These amounts range from BGN 6,108 for Tombul Mosque to BGN 196,741 for the Madara complex before the pandemic, and from BGN 4,261 and BGN 128,856 respectively for the same sites during the pandemic (2020).

If the sums of the calculated direct revenue and the possible average annual donations are added together, it turns out that two of the sites

(the Madara and the 'Creators of the Bulgarian State' complex) would have funds higher than their annual subsidies before the pandemic, while Shumen Fortress would collect an amount less than its annual subsidy.

However, for the period of the pandemic in 2020, only the 'Creators of the Bulgarian State' complex would have an amount of revenue and donations greater than the means for its maintenance. This may also be related to the fact that this monument was celebrating the 40th anniversary of its creation. The other two sites, even with a possible donation, would not be able to cover their annual subsidies.

6. INTENTIONS TO REVISIT CIN SITES IN THE CITY OF SHUMEN AND RECOMMENDATIONS TO OTHERS TO VISIT THEM

Tourists' emotions and satisfaction with the visited CH sites are an important factor in their intentions to revisit and recommend the destination¹⁶. In this research, between 80 % and 96 % of the tourists express a desire to revisit the relevant sites in the city of Shumen, and from 84 % to 98 % would recommend their relatives and acquaintances to visit these places.

The highest share of them would make such a recommendation for the Madara Rider, the 'Creators of the Bulgarian State' complex and the Shumen Fortress due to the fact that these sites allow a pleasant combination of a walk in nature with cultural and historical knowledge (respectively 89 %, 78 % and 62 %), while this is not a leading recommendation for RHM and Tombul Mosque (Tab. 6).

Table 6. Please, indicate some of the most important reasons you would recommend to acquaintances to visit the following sites:

Таблица 6. Моля, посочете някои от най-важните причини, поради които бихте препоръчали на близки да посетят следните обекти:

Reasons	Madara Rider	Complex 'Creators of the Bulgarian State'	Shumen Fortress	Regional historical museum	Tombul Mosque
A combination of nature and historical knowledge	89%	78%	62%	40%	31%
Loads with knowledge	78%	77%	62%	70%	54%
Close to Shumen city/location is convenient to be visiting	42%	50%	49%	29%	40%
There are other interesting cultural sites and places in Shumen	52%	55%	57%	48%	62%

¹⁶ Halpenny et al. 2018.

In second place among these reasons for all sites is that the places provide knowledge about the history and culture of Bulgaria and the region (68 % on average). More than half of the respondents (55 % on average) would also indicate that there are other interesting cultural sites to visit in the city of Shumen. A very small number of respondents (from 1 to 3 visitors) would not make such recommendations only for RHM and Tombul Mosque.

6. CONCLUSIONS

According to the data, from 60 % to 80 % of heritage tourists in the city of Shumen are from a large district cities; female visitors prevail over male visitors on average about one and a half times; with a higher share of people aged 26 – 35 years and 36 – 45 years, and pensioners in second place; mainly full-time employed (70 %); with a middle monthly gross income per person of the household. The low share of pupils and students (on average 4 %) may be due to the pandemic situation, when group visits specific to students are not organized.

Information from relatives and friends (*word of mouth*) proved to be the leading factor in the decisions of the surveyed tourists to visit these CH sites. This requires creating a unique experience of visiting these sites so that information can spread and the flow of visitors does not decrease.

The main reasons for visiting the heritage sites in the city of Shumen are that the respondents like to visit cultural sites, want to learn something new about Bulgarian history, but also that these places offer a good *combination of culture and beautiful nature* – a result that was also received from the visitors of the Tzari Mali Grad complex.

The recommendations for improving these sites include mainly more advertising, the creation of recreation areas, a children's corner, places to eat and improving access in the sense of regular public transport or

a lift, which would also be an additional attraction.

More than half of the tourists to Madara, the complex 'Creators of the Bulgarian State' and the Shumen Fortress express their agreement with the importance of these sites for the education of adolescents. Also, from 50 % to 72 % of them share that they like to participate in events dedicated to historical heritage. At the same time, the share of those who participate (or would participate) in the activities of various CH organizations, and especially the share of those who would engage in a campaign to donate funds for CH preservation, is much lower. Not surprisingly, the majority of respondents believe that the state (74 %) or the municipalities (73 %) should be the main responsible for the protection of CH sites.

Estimated direct revenues for the investigated sites range from over 1/3 to over 50 % of the total subsidy plus ticket and event revenue before the pandemic, while during the pandemic these shares drop significantly. This shows that the sites could not support themselves only from their own revenue. On average, half of the visitors consider relatively low price for tickets and entrance fees to be reasonable. Other research has also reported that CH sites are most often perceived as being available for free or at very low cost¹⁷.

As for the 'willingness to donate', on average 2/3 of the respondents have their possible one-time donations in the range of 5 BGN to 20 BGN. For only two of the sites, the sums of the calculated direct revenue and possible donations would be higher than their annual revenue before the pandemic. However, it should be kept in mind that donations can be repeated every year mainly for new and not for all visitors.

These results once again testify that regardless of the efforts for more effective management and entrepreneurial initiatives, the sites of CH must be financially supported by the state and municipalities

¹⁷ Ashworth 2008.

BIBLIOGRAPHY:

- Adie, Hall 2017: Adie, Bailey Ashton, Hall, C. Michael. Who Visits World Heritage? A Comparative Analysis of Three Cultural Sites. *Journal of Heritage Tourism*, 12(1), 67-80. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2016.1151429>.
- Antyn et al. 2017: Antyn, Carmen, Camarero, Carmen, Laguna-Garcia, Marta. Towards a New Approach of Destination Loyalty Drivers: Satisfaction, Visit Intensity and Tourist Motivation. *Current Issues in Tourism*, 20(3), 238 – 260. <https://doi.org/10.1080/13683500.2014.936834>.
- Ashworth 2008: Ashworth, Gregory. How do Tourists Consume Heritage Places? In: Lehtimäki, M. (ed.): *Cultural Heritage and Tourism. Potential, Impact, Partnership and Governance. A book on cultural heritage and tourism to inspire policy makers and practitioners at all levels*, proceedings of the III Baltic Sea Region Cultural Heritage Forum, Vilnius, 25 – 27 September 2007. Vilnius, 52 – 58.
- Ashworth, Tunbridge 1990: Ashworth, Gregory, Tunbridge, John. *The Tourist-Historic City*. London: Belhaven Press.
- Cristofle 2012: Cristofle, Sylvie. Patrimoine culturel, tourisme et marketing des lieux : Nice et la Côte d'Azur entre désirs de territoire et développement. In : Fournier, L. S., Crozat, D., Berni-J-Boissard, C., & Chastagner, C. (Eds.). *Patrimoine et valorisation des territoires*. Paris: L'Harmattan, 17-36. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2016.1151429>.
- Di Pietro, Mugion, Renzi 2014: Di Pietro, Laura, Mugion, Roberta, Guglielmetti, Renzi, Maria Francesca. Cultural Technology District: A Model for Local and Regional Development. *Current Issues in Tourism*, 17(7), 640 – 656. <https://doi.org/10.1080/13683500.2013.789006>.
- Halpenny et al. 2018: Halpenny, Elizabeth, Kono, Shintaro, Moghimehfar, Farhad. Predicting World Heritage Site Visitation Intentions of North American Park Visitors. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 9(3), 417 – 437. <https://doi.org/10.1108/JHTT-10-2017-0109>.
- Kempiak et al. 2017: Kempiak, Joanna, Hollywood, Lynsey, Bolan, Peter, McMahon-Beattie, Una. The Heritage Tourist: An Understanding of the Visitor Experience at Heritage Attractions. *International Journal of Heritage Studies*, 23(4), 375 – 392. <https://doi.org/10.1080/13527258.2016.1277776>.
- Lopez-Guzmán et al. 2018: Lopez-Guzmán, Tomas, Gómez, Jesús, Claudio Pérez, Fernández, Guzmán, Antonio Mucoz, Leyn, Leonardo Torres. Studying World Heritage Visitors: The Case of Cuenca, Ecuador. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 8(3), 372 – 386. <https://doi.org/10.1108/JCHMSD-03-2018-0017>.
- Marinov et al. 2020: Marinov, Vasil, Assenova, Mariana, Nikolova, Vera, Kazakov, Atanas, Mitova, Radenka, Petkova, Elena. Profile of Visitors to Cultural Heritage Attraction in Bulgaria. *Proceedings of the 6th International Scientific Conference GEOBALCANICA 2020 (12-14 May)*. <http://dx.doi.org/10.18509/GBP.2020.44>.
- Ramires et al. 2018 : Ramires, Ana, Brandao, Filipa, Sousa, Ana Cristina. Motivation-based Cluster Analysis of International Tourists Visiting a World Heritage City: The Case of Porto, Portugal. *Journal of Destination Marketing and Management*, 8, 49 – 60. <http://doi.org/10.1016/j.dmm.2016.12.001>.
- Remoaldo et al. 2014a: Remoaldo, Paula C., Ribeiro, José C., Vareiro, Laurentina, Santos, José F. Tourists' Perceptions of World Heritage Destinations: The Case of Guimarães (Portugal). *Tourism and Hospitality Research*, 14(4), 206-218. <https://doi.org/10.1177/1467358414541457>.
- Remoaldo et al. 2014b: Remoaldo, Paula C., Vareiro, Laurentina, Ribeiro, José C., Santos, José F. Does Gender Affect Visiting a World Heritage Site? *Visitor Studies*, 17(1), 89 – 106. <https://doi.org/10.1080/10645578.2014.885362>.
- Ritchie, Hudson 2009: Ritchie, J.R. Brent, Hudson, Simon. Understanding and Meeting the Challenges of Consumer/Tourist Experience Research. *International Journal of Tourism Research*, 11(2), 111 – 126. <https://doi.org/10.1002/jtr.721>.
- UNWTO 2018: United Nations World Tourism Organization. *Tourism and Culture Synergies*, Madrid. Retrieved from: <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284418978> (01.10.2022).
- ****
- Program for the development of tourism in the municipality of Shumen 2018 – 2021 (In Bulgarian): Програма за развитие на туризма в община Шюмен 2018 – 2021 г. Retrieved from: <https://obs.shumen.bg/decisions/1886903.pdf>

Социални и икономически ползи от туризма на културното наследство в град Шумен

Желю Владимиров

Целта на това изследване е да се разкрият социалните и икономическите ползи от развитието на туризма на културното наследство в град Шумен през 2021 г. Фокусът е върху възприятията и оценките на български туристи, тъй като поради пандемичната ситуация почти няма чуждестранни посетители. Изследването се основава на данни посредством стандартизиран въпросник от 508 посетители на пет значими обекта на културното наследство (Мадара, Шуменска крепост, „Създатели на българската държава“; Томбул джамия; Регионалният исторически музей). В проучването се търси отговор на следните изследователски въпроси: (1) Какви са мотивите за посещение, впечатленията, оценките и препоръките на посетителите на тези обекти? (2) Какви са икономическите ползи за обектите на културното наследство и града? Резултатите показват, че родните туристи се възползват главно от добрата комбинация от история и красива природа на тези места, докато обектите на културното наследство не могат да се издържат само от собствените си приходи и се нуждаят от допълнителна подкрепа.

Apitherapeutic Heritage – Application and Innovation in the Spa and Wellness Industry of Bulgaria

Mariana Angelcheva

Tatyana Tomova

National Sports Academy 'Vassil Levski'

Abstract: The article draws attention to understanding apitherapeutic heritage and the opportunity to include honey and bee products in prevention practice and therapy activity, as well as to the prospects for development of wellness education in this country. Characteristics of some of the main bee products and methods of their application are presented. Digitally presented innovations and good honey practices in the Bulgarian certified SPA and Wellness Centers and the Sofia massage studios were analyzed.

Keywords: apitherapy technics, digital presentation, certified Spa and Wellness Centers, wellness education

Ключови думи: апитерапевтични техники, дигитална презентация, сертифицирани спа и уелнес центрове, уелнес обучение

Mariana Angelcheva, PhD, is a full-time Chief Assistant Professor at Kinesitherapy and Rehabilitation Department, Faculty of Public Health, Healthcare and Tourism, at National Sports Academy 'Vassil Levski'. She is member of the Bulgarian Medical Association.

E-mail: angelcheva_dr@abv.bg

Tatyana Tomova, PhD, is full time Chief Assistant Tayana Tomova in the Department of Sports Medicine, sector Sports Massage at the Faculty of public health, health care and turism at the National Sports Academy 'Vasil Levski'.

E-mail: tomova.tatyana@abv.bg

INTRODUCTION

I. BEE PRODUCTS FROM ANTIQUITY TO THE PRESENT DAY

Bee products take up an important room in medical treatment and prevention practices of Bulgarians from antiquity till today. Apiculture has been known since ancient times when man initially used honey and wax, and subsequently turned on beesvenom, propolis, royal jelly, bee pollen, perga, turtium jelly (apillarville), direct bee stinging and carcasses. Empirical knowledge was sufficient to appreciate the great wealth brought by these hardworking and cooperative insects and to take greater care of them in order to increase their number.

The interest in apiculture is not limited only to the bee products, but also to bee role as pollinators of entomophilic plants. The bees contribute a lot we to get fruits and seeds of higher quality. Without melliferous bees, millions of tons production would be lost per year due to insufficient and bad quality plant

Let your medicine be your food and your food be your medicine
Hippocrates, c. 460-377 BC

Picture 1. Bee products
Иллюстрация 1. Пчелни продукти

pollination, disrupting ecological balance in nature, with serious effects on humans. Currently, bee products are used by humans as food, for dietary nutrition, prevention, medical treatment, in cosmetics and other industries.

ROYAL JELLY is made by nursing bees to feed maggots. Its composition includes: proteins; fats; carbohydrates; vitamins – B, PP, H, C, A, D, E; amino acids; enzymes; hormone-like substances; macro- and micronutrients, etc.; it has a pronounced antimicrobial effect, due to its acidic pH-3.6^{1,2,3}. This full-fledged bee product is useful not only for the bees, themselves, but also for the man. It is suitable to be used as a general strengthening agent in case of physical weakness, being slow in sexual development, premature aging, to strengthen immune system and protect against atherosclerosis.

APYLARVILLE (tartium jelly) is obtained from the fresh brood of drones and consists of proteins, fats, indigestible cellulose, amino acids, vitamins, glands secretions, hormones, minerals, trace elements, etc.; nutritional value of 1 – 2 kg of tartium jelly is equal to 10 kg of honey or 1 kg of bee pollen⁴. Apillarville is got in May and June; the extraction, received from tartium brood, contains part of the larva, royal jelly, some small amount of honey and wax. It has a good healing effect in case of neuroses,

endocrinological, rheumatic and diseases during childhood⁵. This is a new research field.

BEE POLLEN is made from the flower pollen (male sex cells of plants), collected by bees to feed maggots and supply the glands producing royal jelly; it is of paramount importance for the life and development of the bee family; not by chance, it is called 'bee bread'. It contains: proteins, 20 amino acids, sugars, mineral substances, vitamins, hormones, aromatic substances, water, etc.⁶ Researches show 100 g of bee pollen has amino acids, as much as 500 g of meat or 7 eggs, so 2 soup spoons with bee pollen can satisfy the needs of an adult human for amino acids⁷.

PROPOLIS is a resinous substance produced by the workers in the bee community, it ensures absolute purity in the beehive. It has a pleasant scent of poplar buds, honey, wax and vanilla, a bitter taste, and is sticky to the touch. Ingredients: mixture of resins (55 %), waxes (30 %), ethereal oils (10 %), bee pollen (5 %), enriched with ferments and put to lactic acid fermentation in the digestive tract of the bee; the mineral substances that are contained in honey and bee pollen are detected in the propolis as well with the help of spectral analysis; however, their percentage is higher; it consists also of vitamins of group B, A, C and E and a relatively

¹ Pochinkova 1986: 117-127.

² Mladenov 1989: 90-96.

³ Vassilev 1990: 8-9.

⁴ Vassilev 1990: 11-12.

⁵ Pochinkova 1986: 128-129.

⁶ Pochinkova 1986: 105-112.

⁷ Vassilev 1990: 9.

high content of zinc and manganese^{8, 9, 10}. This bee product has a strong antibacterial, antiviral, antimycotic and antiparasitic effect.

BEESVENOM is a colorless, thick liquid with a specific smell of honey and with a bitter burning taste, it has acidic reaction (pH of the aqueous solution – from 4.5 to 5.5) and is heat-resistant; in dry form the beesvenom can be stored for years without losing its toxic properties. It is produced by some special bee glands and through their stings is introduced into the body of the enemy. The beesvenom contains apamine, melitin, ten groups of phospholipases and hyaluronidase^{11, 12, 13}. It has anti-inflammatory, radioprotective, anticoagulant, antimicrobial action. This bee product is suitable for treatment of rheumatic diseases in athletes, spondylos, diseases of peripheral nervous system¹⁴.

BEESWAX is produced by the wax bee glands. It is pleasantly smelling of honey, burns with a luminous flame and could be easily mixed with fats and oils in a homogeneous mass. Its composition includes 15 different substances, which belong to the complex esters (70.4 – 74.7 %), free fatty acids (13.5 – 15 %) and saturated hydrocarbons (12.5-15.5 %); aromatic and mineral substances, melitic acid, propolis, bee pollen, etc.; vitamin A – in 100 g of honey-comb wax contains 4096 IU vitamin A, while 100 g of beef meat contains 60 IU¹⁵. It has anti-inflammatory effect and is used to cure wounds, arthritic diseases, inflammation in the oral cavity¹⁶. Used in the cosmetics, it improves the skin elasticity, gives a fresh and smooth air to it.

HONEY is among the most affordable bee products and it occupies an important room in nutrition, dietetics and as remedy for many diseases. The wide spectrum of its efficacy is due to its rich composition, that includes carbohydrates – mainly monosaccharides (fructose and glucose) – 75 – 80 %, and disaccharides (sucrose) – 5 – 10 %; water; vitamins of group A, B, K, C and E; enzymes; minerals; macro- and micronutrients; 17 amino acids; proteins and nitrogenous substances; alkaloids; essential and aromatic compounds; phytoncides, etc.¹⁷ Pharmacological properties of honey include: antibacterial, protistocidal and antimycotic effects; hyposensitizing (antiallergic) and anti-inflammatory efficacy; hemopoietic (blood-forming); expectorant influence; diuretic effect; it helps child's body to absorb calcium in a more effective way; it has also regenerative (restores damaged cells and tissues); cardiogenic (stimulates the heart); painkilling and neurotonic effects¹⁸. Literature sources inform that the healing honey application as in respect to its antimicrobial efficacy is often reduced mainly to some external treatment procedures. It has been proven experimentally that under the gastric and duodenal juices influence it loses some of its antimicrobial properties, and more fully is absorbed through the skin¹⁹. Maybe, because of this, it was mainly used externally for a long time by both, folk and scientific medicine. One of the oldest methods, externally applied, is honey massage. It helps the tissues to be affected in-depth, and through the skin pores the long-time accumulated waste substances^{20, 21, 22} to be extracted from them.

⁸ Pochinkova 1986: 56-64.

⁹ Mladenov 1989: 99-105.

¹⁰ Vassilev 1990: 9-10.

¹¹ Pochinkova 1986: 16-22.

¹² Vassilev 1990: 10-11.

¹³ Mladenov 1989: 81-89.

¹⁴ Pochinkova 1986: 23-28.

¹⁵ Mladenov 1989: 97-98.

¹⁶ Pochinkova 1986: 86-89.

¹⁷ Mladenov 1989: 42-51.

¹⁸ Mladenov 1989: 73.

¹⁹ Mladenov 1989: 73-74.

²⁰ Filonov 2015: 228-232.

²¹ Harnish 2001: 47-51.

²² Lisovski 2009: 108-109.

Picture 2. SPA products
Иллюстрация 2. СПА продукты

The healing effects of honey massage include:

1. Detoxifying and anti-cellulite effect

Due to some 'pumping' movements, blood flow in skin and subcutaneous tissues increases. Biologically active honey substances penetrate deeply through the skin and affect the whole organism²³; Through the reflex areas of the body back, honey massage stimulates activity of the organs, associated to these zones²³. It improves cell oxygen saturation, stimulates opening-up of subcutaneous fat depots, frees the body from the heaped up slags and toxins²⁴. These specific features make this massage a part of the complex anti-cellulite therapy^{24, 25}.

2. Honey facial massage for radiant skin

Honey face massage for no more than five minutes once a week restores and improves skin structure and elasticity. Honey massage achieves the fine peeling effect; the skin becomes soft, smooth and clean, the dead epithelial cells are eliminated. This massage removes the superfluous oiliness and nourishes dry and exhausted skin.

3. Honey massage in combination with steam bath and sauna

After sauna and steam bath, biologically active honey substances are absorbed much more efficiently by a cleansed and breathable skin, and hence by the whole organism²⁶.

II. DIGITAL PRESENTATION OF APITHERAPY PROCEDURES

II. 1. AIM:

In the SPA and WELLNESS industry, external application of honey is getting more and more popularity. The National Tourist Register lists the certified centers according to Ordinance No 04-14 of October 9th, 2019 on the terms and conditions for certification of the 'Balneological (Medical SPA) Center', 'SPA Center', 'Wellness Center' and 'Thalassotherapy Center'. This current study is focused on SPA and Wellness innovations and good honey practices, demonstrated in the digital presentation of 77 SPA centers and 23 Wellness centers, included in the mentioned Register and 117 massage studios Sofia City.

²³ Harnish 2001: 47-51.

²⁴ Rossi 2000: 251-262.

²⁵ Tomova 2022: 88-93.

²⁶ Goranova et al. 2000: 22-26.

II.2 RESULTS AND ANALYSIS

The analysis of the results of our study are as follows (**Fig. 1**):

1. In the 19 active digitally presented and certified Balneological centers in the country honey therapy is not offered.

2. 27 of all 77 digitally presented certified and functioning SPA centers in the country, offer various honey procedures.

3. No such service is offered in other 27 spa centers.

4. Digital applications of some 23 SPA centers, do not present enough information.

5. Only six of the 23 specialized and certified Wellness Centres offer some diversity of honey procedures.

6. No thalassotherapy centers registered.

7. Only four of 117 massage studios in Sofia apply honey massage.

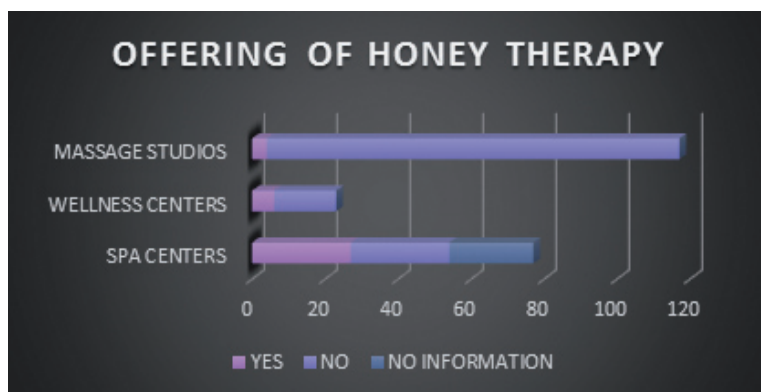

Figure 1. Offering of honey therapy
Фигура 1. Предлагане на процедури с мед

There is an impressive great diversity of honey therapies promoted by the digital applications of the 27 SPA centers. The most often recommended stand-alone honey procedures are (**Fig. 2**):

- Back massage with honey
- Anti-cellulite honey massage

➤ Back massage with natural honey and warm compress (30 min.)

➤ Antioxidant honey therapy (peeling, mask, massage)

➤ Antioxidant honey facial therapy

➤ Detox massage with honey and honey oil

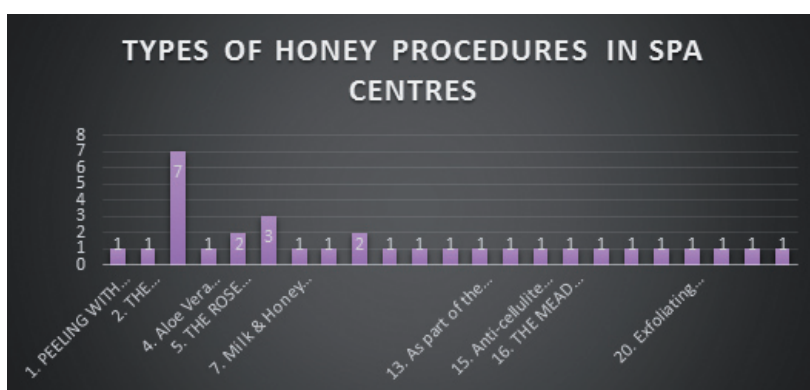

Figure 2. Various types of honey procedures at the SPA Centres in Bulgaria
Фигура 2. Видове процедури с мед в СПА центрове в България

Predominant is the offer of various **combined** honey spa treatments (**Fig. 2**):

- Peeling with honey and coffee of the whole body in a Turkish bath hammam;
- Roman massage with honey and milk;

➤ Whole body peeling with honey and milk;

➤ Aloe Vera massage with aloe vera extract, almond oil and natural honey;

➤ Back massage with honey and essential oils of pine and juniper; and relaxing massage with

warm pine and thyme oils;

➤ *Honey therapy – anti cold and flu therapy – to cleanse respiratory system and stimulate body immunity. Honey mask + herbal mineral bath (seasonal offer);*

➤ *Detox therapies with honey, Bulgarian rose and yoghurt;*

➤ *Anti-cellulite massage with honey /therapy with honey and orange extract / – 50 min;*

➤ *Massage with honey and chocolate.*

Interesting combined SPA rituals with honey are offered (Fig. 2):

➤ *RHODOPE LONGEVITY RITUAL – bath with honey and milk, for two persons. Body exfoliation, for two persons. Partial massage for her. Bed therapy with semi-precious stones for him;*

➤ *ROSE GARDEN Therapy ends with a relaxing massage using a new generation massage*

gel, containing rose petals, rose oil and honey extract, with nourishing and moisturizing effect;

➤ *MEAD RITUAL – Whole body relaxing massage with wine and honey; it nourishes, softens, regenerates, stimulates collagen synthesis and improves skin elasticity and tone. Honey, combined with warm wine, visibly improves and moisturizes even the driest skin, helps to solve acne problems of the skin;*

➤ *CLEOPATRA'S RITUALS (peeling, bee massage and mask Honey and Milk).*

In the digital applications of Wellness Centers, the procedures are most often offered as **independent or stand-alone** (Fig. 3):

➤ *Back massage with honey;*

➤ *Honey therapy – 60 min.*

Combined

➤ *Massage with natural honey and oils as a detoxifying procedure.*

➤ *Honey and chocolate therapies*

Figure 3. Various types honey Wellness procedures

Фигура 3. Видове процедури с мед в Уелнес центровете

The digital applications of Sofia City massage studios offer as independent (Fig. 4):

➤ *Honey massage as anti-cellulite therapy, and*

➤ *The healing honey massage of the back is applied only in one studio.*

Combined

➤ *Massage with natural honey and essential oil.*

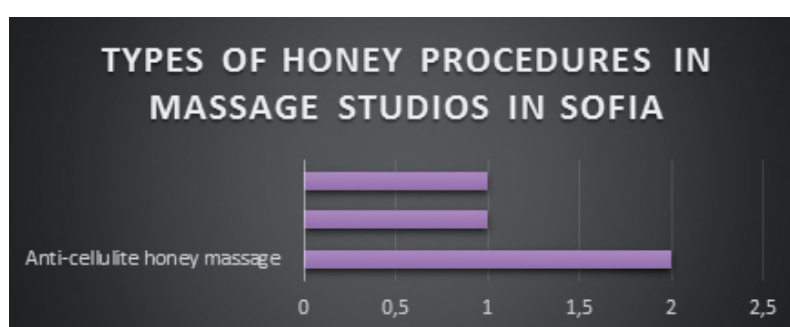

Figure 4. Different honey procedures offered at the massage studios in Sofia City

Фигура 4. Видове процедури с мед в масажните студиа в град София

II. 3. DISCUSSION

The results obtained, allow to deduce the following more important generalizations and trends:

1. The analysis of Internet information in the digital applications of some certified centers shows honey procedures occupy a significant room in the Bulgarian SPA centers; however, they are less represented in Sofia City wellness centers and massage studios in Sofia.

2. It is noteworthy, practitioners are imposing as tendency both services – independent, i.e. stand-alone, and combined rituals and concepts based on Bulgarian products – honey, wine, milk, rose oil and herbs.

II. 4. OUTCOMES

1. The offered SPA and WELLNESS rituals combining honey and essential oils, wine, milk and herbs are an alternative to combat daily and professional stress.

2. A combination of them with other procedures from the Thermo-zones, enhances their detoxifying effect, takes away pain, fatigue, improves metabolic processes, and slows down aging.

3. Offered in a suitable atmosphere that combines flavors, quiet music and natural landscapes, various SPA and WELLNESS honey rituals restore the vital energy and psycho-emotional balance of the individual.

BIBLIOGRAPHY:

Filonov 2015: Filonov, Sergei. Лечение на организма със собствени сили. [Lechenie na organizma sas sobstveni sili]. Sofia.

Goranova et al. 2000: Goranova, Zoya, Markova-Stareishinska, Gergina, Kraidjikova, Leila. Масаж. НСА. [Masaj. NSA]. Sofia.

Harnish 2001: Harnish, Gunther. Лечебен масаж с пчелен мед. [Lecheben masajs pchelen med]. Ed. Akvarius, Sofia.

Lisovski 2009: Lisovski, Petar. Прочистване и подмладяване. ISBN: 978-954-792-278-5. [Prochistvane i podmladyavane]. Sofia.

Mladenov 1989: Mladenov, Stoimir. Пчелните продукти – храна и лекарство.

II. 5. RECOMMENDATIONS

1. A professional qualification in SPA and Wellness therapy is needed for specialists who are now involved in this field, in order they to conduct, properly and effectively, the treatment procedures.

2. To increase knowledge, skills and specialized academic training in the field of honey healing practices is necessary.

3. Prevention of socially significant state of affairs – characteristics and opportunities for prevention with the help of SPA and Wellness therapies.

4. Individual diagnosis and application of effective massage techniques according to the functional status of each single person.

III. CONCLUSION

Bulgaria is a country, rich in natural resources – mild climate, mineral waters, medicinal plants, oil-bearing rose, healing mud, wonderful varieties of wines, Bulgarian yoghurt and bee products. Natural products and resources, combined with a creative approach to the development and presentation of rituals and specific massages supporting them, is an important condition to transform this country into a wonderful SPA and Wellness destination and niche tourism.

Медицина и физкултура. [Pchelni produkti – hrana i lekarstvo]. Sofia.

Pochinkova 1986: Pochinkova, Pavlina. Пчелните продукти в медицината. Издателство на Българската академия на науките. [Bees products in medicine]. Sofia.

Rossi 2000: Rossi, Ana Beatris R. Cellulite: A Review. Journal of the European Academy of Dermatology and Venereology, No 14 (4), 251-262. DOI:10.1046/j.1468-3083.2000.00016.x

Tomova 2022: Tomova, Tatyana. Традиции и иновации в мануалните въздействия за Рекреация и Уелбийнг. Лечебен масаж с пчелен мед при целулит. – НАУЧНИ

ИЗВЕСТИЯ – БЮЛЕТИН „НАСЛЕДСТВО БГ“, ed. Emmanuel Moutafov, 2/2022, Година II, брой 3, ISSN (Print): 2815-3138 // ISSN (Online): 2815-3316, [Traditions and innovations in the manual impacts in Recreation and Wellbeing. Lecheben massaj pri celulit], 88 – 93.

Vassilev: 1990, Vassilev, Vasil. Съвременно състояние и перспективи на апитерапията. – Сборник с доклади от Първата научна конференция по апитерапия. София [Savremenno sastoyanie i perespektivi na apiterapiyata. In: Sbornik s dokladi ot Parva nauchna konferencia po apiterapia], 8 – 11.

Апитерапевтично наследство – приложение и иновации в спа и уелнес индустрията в България

Мариана Ангелчева, Татяна Томова

Статията насочва вниманието към осмисляне наследството и възможностите за приложението на мед и пчелни продукти за профилактика и терапия, перспективи за развитие на уелнес образованието. Представени са характеристиките на някои от основните пчелни продукти и методите за тяхното приложение. Направен е анализ на дигиталното представяне на иновации и добри практики с пчелен мед в сертифицираните спа и уелнес центрове в България и масажните студиа на територията на София-град.

Wellness Innovations Based on Bulgarian Rose

Diana Popova-Dobreva

National Sports Academy 'Vassil Levski'

Abstract: Aromatherapy with *Rosa Damascena*, also known as Damask Rose or Bulgarian Rose, is popular for its numerous benefits. Currently, 268 studies are available in the medical database PubMed related to *Rosa Damascena*. These studies focus on various aspects of *Rosa Damascena*, including its properties, uses, and potential therapeutic effects. Researchers and scientists have conducted extensive research on this particular topic, contributing to the growing body of knowledge surrounding *Rosa Damascena* and its potential applications in the field of medicine.

Ключови думи: Роза дамасцена, традиции и иновации в ароматерапията, уелнес образование

Keywords: *Rosa Damascena*, aromatherapy heritage, and innovations, wellness education..

1. THE ROSE IS A SYMBOL OF UNCONDITIONAL LOVE

Rosa Damascena holds a special place as the queen of flowers and is associated with femininity. Its aroma is believed to have a soothing effect on sadness and grief. Furthermore, it is employed as a tonic and regulator for female genital organs, particularly in relation to menstrual problems. The flower is renowned for its reputation as a female aphrodisiac. An interesting fact highlighted

Figure 1. *Rosa Damascena* – Valley of the Thracian Kings
Фигура 1. *Rosa Damascena* – Долината на тракийските царе

Diana Popova-Dobreva, PhD, is full time Associate Professor at the Faculty of Public Health, Health Care and Tourism in the National Sports Academy, Sofia (Bulgaria). Lecturer in Aromatherapy, Pelvic floor therapy, SPA programs for beauty and health, and Cosmetics and aromatic oils.

E-mail: dobreva_da@yahoo.com

by Tisserand in 1999 is that the finest and most valuable rose oil originates from Bulgaria. This prized oil is extracted from the damask rose, a variety that thrives exclusively in a specific

mountainous region near the city of Kazanlak¹ – Valley of the Thracian Kings. The cultivation of this rose requires precise conditions, contributing to its rarity and desirability.

2. SCIENTIFIC RESEARCH WITH ROSA DAMASCENA

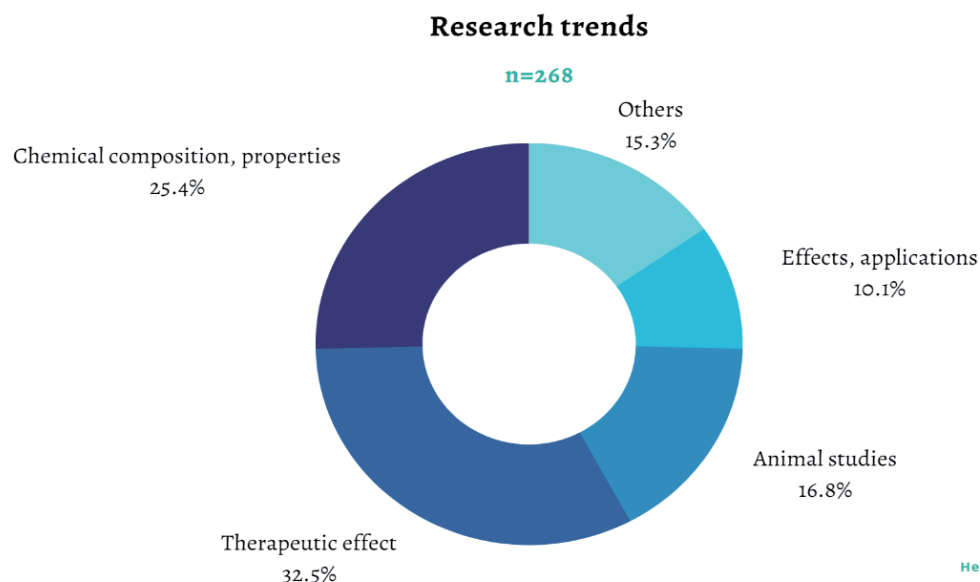

Figure 2. Research trends
Фигура 2. Научни тенденции

There are currently 268 studies available in the medical database PubMed that are specifically related to *Rosa Damascena*. These studies explore the various aspects and potential benefits of utilizing *Rosa Damascena* for therapeutic purposes. The report provides comprehensive guidelines for the application of *Rosa Damascena* in therapeutic contexts, offering valuable insights into its usage and potential effects.

The analysis of the 268 studies in PubMed reveals that a significant percentage of the research, 32.5 %, directly focused on examining the therapeutic effects of rose essential oil on various health conditions. The remaining studies were dedicated to exploring the potential therapeutic applications of *Rosa Damascena*, while a considerable portion, 25.4 %, delved into investigating the chemical composition and properties of rose oil.

A Bulgarian study found that wastewater after distillation of the four Bulgarian oil-bearing roses *Rosa damascena* Mill., *R. alba* L., *R. centifolia* L., and *R. gallica* L. exerted significant antioxidant activity and good antiherpes simplex virus type-1 (HSV-1) activity while maintaining a good toxicological safety profile. Authors conclude that these four species have the potential to be developed as promising antioxidant and antiherpesvirus nutraceuticals².

Approximately 10.1% of the studies in the PubMed database on *Rosa Damascena* were dedicated to monitoring and assessing the effects of oil application. The pharmacological studies conducted on *R. damascena* have revealed its extensive effects on the central nervous system. The ethanolic extract derived from the flowering tops of this plant exhibits potent depressant activity and demonstrates

¹ Tisserand 1999.

² Ilieva et al. 2022

hypnotic, anticonvulsant, anti-depressant, anti-anxiety, analgesic, and nerve growth effects. These findings contribute to our understanding of the potential therapeutic applications of *R. damascena* in the field of neuropharmacology. Other research-based pharmacological effects are: effect on the respiratory system (reduce the number of coughs, bronchodilatory and antitussive effects, of relaxant effect of *R. damascena* on tracheal smooth muscle of guinea pigs); Effect on cardiovascular (increased heart rate and contractility in isolated guinea pig heart); Anti-HIV effects; Anti-diabetic effect; Antimicrobial effects; Antioxidant effects; The anti-inflammatory effect; The laxative and prokinetic Effects; Anti-aging effects; The anti-lipase effect; Ophthalmic effect and other³.

Around 16.8% of the studies in PubMed related to *Rosa Damascena* involved research conducted with animals. Mohamadi, N. et al. announce that *R. damascena* exhibits various mechanisms of action that contribute to its effectiveness in treating mental disorders. These mechanisms include reducing sympathetic nervous system activity, inducing neurotransmitter production, promoting nerve

growth factors through neurogenesis and synaptogenesis, decreasing prolactin levels, and increasing the secretion of noradrenaline, estradiol, and progesterone. These actions collectively contribute to the herb's potential as a therapeutic option for mental health conditions⁴.

Conducted by Hamed, S. et al. research appears that short-term repeated dose administration of rose oil can dose-dependently improve structural deteriorations of testes and epididymal sperm count in diabetic rats⁵.

Around 15.3 % of the studies in PubMed related to *Rosa Damascena* delve into diverse subject matter or *varia*. A study conducted by H Tabrizi al., suggests that extracts from *Rosa damascena* flowers can contribute to the UV absorption capacity of sun care products. However, in order to develop an effective sun protection formulation with high SPF values, it is advisable to incorporate these extracts in combination with other synthetic antisolar agents. This approach can ensure optimal protection against harmful UV radiation and meet the desired standards for sun protection products⁶.

3. THERAPEUTIC RESEARCH TRENDS

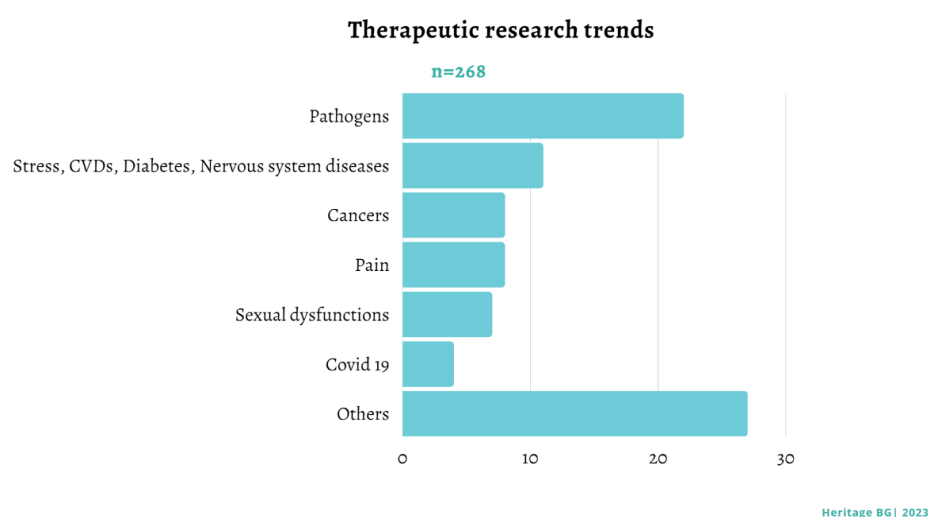

Figure 3. Therapeutic research trend
Фигура 3. Терапевтични научни тенденции

³ Boskabady et al. 2011: 295-307.

⁴ Mohamadi et al. 2022: 3016-3031.

⁵ Hamed et al. 2018: 311-317.

⁶ Tabrizi et al. 2003: 259-265.

3.1 PATHOGENS

In a study by Mahmood, N. et al. the water extract of *Rosa damascena* flower, a vital component of the ancient herbal remedy 'Safi,' has been extensively used in Pakistan without apparent harm. The extract's inhibition of HIV infection in laboratory tests can be attributed to the combined effects of various compounds acting additively at different stages of the virus replication process. Research conducted of Mahmood, N. et al. provides valuable insights into the potential anti-HIV properties of *Rosa damascena* and the synergistic effects of its constituent compounds⁷.

3.2 STRESS, DIABETES, CARDIOVASCULAR AND NERVOUS SYSTEM DISEASES

Bikmoradi, A. et al. 2021 conduct a study whose purpose was to assess the effects of inhalation aromatherapy using *Rosa damascena* on stress, anxiety, and hemodynamic parameters in patients undergoing coronary angiography. The researchers conducted a single-blind randomized clinical trial involving 98 patients at Besat Educational Hospital in Hamadan, Iran. Before the coronary angiography procedure, patients in the aromatherapy group inhaled five drops of 40 % *Rosa damascena* oil for 20 minutes, while the control group inhaled distilled water. The severity of stress, anxiety, and hemodynamic parameters were measured before and after the intervention using the DASS-21 questionnaire and a checklist. In conclusion, inhalation aromatherapy with *Rosa damascena* oil was found to significantly reduce stress and anxiety severity while improving hemodynamic parameters in patients undergoing coronary angiography, as observed in this study⁸.

3.3 CANCERS

Darwish, H. et al. investigate the potential therapeutic effect of *Rosa damascena* callus crude extract, produced in vitamin-enhanced media, on the colorectal cancer cell line Caco-2. Chemotherapy is a strong chemical drug therapy used to destroy cancer cells, but adjuvant therapy derived from natural products, such as

medicinal plants, may help reduce the hazards of chemotherapy and aid in the destruction of these cells. The study explored the therapeutic effects of *Rosa damascena* callus crude extract produced in vitamin-enhanced media on colorectal cancer cells. The results indicated that the elicitation with L-ascorbic acid led to improved growth, secondary metabolite content, and significant anti-cancer effects, suggesting its potential as an adjuvant therapy for cancer treatment⁹.

3.4 PAIN

Marofi, M. et al. 2015 evaluate the effect of aromatherapy using *Rosa Damascena* Mill. on postoperative pain in children. In a double-blind, placebo-controlled clinical trial, 64 children between the ages of 3 and 6 years were selected through convenient sampling and randomly divided into two groups. Group A received inhalation aromatherapy with *R. damascena* Mill., while Group B received almond oil as a placebo. Aromatherapy sessions were conducted upon the children's arrival at the ward and repeated at 3, 6, 9, and 12 hours thereafter. After each aromatherapy session and at the end of the treatment, the pain scores significantly decreased in the group receiving aromatherapy with *R. damascena* Mill. compared to the placebo group. The study demonstrated the effectiveness of aromatherapy using *Rosa Damascena* Mill. in reducing postoperative pain in children. The findings suggest that aromatherapy can be a valuable addition to conventional pain management strategies, providing pain relief without notable adverse effects¹⁰.

3.5 SEXUAL DYSFUNCTIONS

The study aimed to investigate the influence of *Rosa Damascena* oil on testosterone levels and subjective sexual dysfunction in male patients diagnosed with Opioid Use Disorder (OUD) and undergoing Methadone Maintenance Treatment (MMT). A total of 50 male patients with an average age of 40 years were randomly assigned to either the *Rosa Damascena* oil group or the placebo group. The study demonstrated that *Rosa Damascena* oil improved subjective sexual dysfunction and increased testosterone

⁷ Mahmood et al. 1996: 73-79.

⁸ Bikmoradi et al. 2021: 753-761.

⁹ Darwish et al. 2022.

¹⁰ Marofi et al. 2015: 247-254.

levels in male patients with OUD undergoing MMT. These results highlight the potential therapeutic effects of *Rosa Damascena* oil in addressing sexual dysfunction in this particular patient population¹¹.

3.6 COVID – 19

Mahdood, B. et al. evaluate the effects of damask rose aromatherapy on state anxiety and sleep quality among operating room (OR) personnel in Iran during the COVID-19 pandemic. During the first aromatherapy session, the participants inhaled two drops of either damask rose oil or paraffin oil for 10 minutes at the beginning of their morning shift. Additionally, they placed an absorbent cloth napkin infused with 5 drops of the respective products next to their pillow for 30 consecutive nights. The findings suggest that damask rose aromatherapy can effectively reduce anxiety and enhance sleep quality among this specific population¹².

3.7 OTHERS

In this section, there are studies that explore the application of *Rosa damascena* in various diseases and conditions related to the digestive system, liver diseases, as well as obstetrics and gynecology. These studies investigate the potential therapeutic effects of *Rosa damascena*

in improving health outcomes in these specific medical domains.

4. ROSA DAMASCENA – HERITAGE AND INNOVATIONS

4.1 THE HERITAGE OF THE PAVURDZHIEV FAMILY – REBELLION AND ROSES

On January 15, 1876, a significant event took place at the Pavurdzhievi Inn, where the Klisur Revolutionary Comet was formed. This gathering witnessed the presence of Volov and Benkovski. The young Petar Pavurdzhiev was appointed as the cashier of this revolutionary group. During the days of the uprising Hristo Pavurdzhiev, the father of Petar, was killed in Koprivshitsa when he went as a parliamentarian to negotiate with the Turks¹².

The old Rose Distillery in the Pavurdzhiev house has been preserved in the southern part of the yard, which worked until 1920, along with 70-80 others throughout the city. Each rose producer keeps a few liters of concentrated rose water with a whitish hue, which he calls 'prime'. They use it to treat sick eyes, apply it when the body is itching, drink it when the stomach is sick, etc.¹³

Figure 4. The Pavurdzhiev house¹⁴
Фигура 4. Павурджиевата къща¹⁴

¹¹Farnia et al. 2017: 117-125.

¹²Enchev 1979: 21-25.

¹³Kalcheva 2023.

¹⁴© Photo Kr. Tomov, 2018.

Figure 5. Rose Distillery in the Pavurdzhiev house¹⁵
Фигура 5. Розоварна в Павурджиевата къща¹⁵

4.2 WELLNES INNOVATIONS

The following text highlights examples of innovative practices associated with using the essential oil of Rose Damascena in Bulgarian wellness centers. These practices showcase unique and forward-thinking approaches to incorporating rose damascena oil into wellness treatments and experiences.

REVITALIZING THERAPY – BASED ON BULGARIAN YOGURT AND BULGARIAN ROSE WITH REJUVENATING ACTION

The program includes Detox face therapy, Nourishing face therapy, Hydrating face therapy, Sauna / Steam bath-30min., Whole body scrub-25min., Bath with extracts-20min., Relax massage-50min., Honey and milk mask in bathtub dry flotation-25min. 3 Days (9 procedures) – 550 BGN / 281 EUR; 5 Days (15 procedures) – 850 BGN / 434 EUR¹⁶.

SPA RITUAL WITH ROSE PETALS AND BOUQUET OF ESSENTIAL OILS

Relaxing SPA ritual with the incredible qualities of the fragrant Bulgarian rose. Gentle exfoliation with a high concentration of rose water and rose oil, a fragrant rose mask that

penetrates deeply and refreshes the skin. Relaxing warm whole body massage with a special massage gel from a new generation, containing petals of Bulgarian rose, rose oil, and honey extract. 75 min | 140.00 lv¹⁷.

BULGARIAN ROSE MASSAGE

The Bulgarian Rose Massage balances the body and harmonizes the mind and the spirit. The massage techniques will touch even the most sensitive points of your body and will eliminate stress and fatigue. The skin is soothed, hydrated, and refreshed, thanks to the healing properties of the Damascena rose oil. 60 min – 169 BGN¹⁸.

CONCLUSION

A significant portion of the studies available in the medical database PubMed regarding Rosa Damascena focuses on providing scientific evidence for the empirically known effects of Bulgarian rose oil. The application of Rosa Damascena for therapeutic purposes forms the basis for establishing beneficial practices within the Bulgarian Wellness culture, ultimately aimed at promoting health and wellness.

¹⁵ © Photo Str. Dobrev, D-22030-A.

¹⁶ www.thermapalace.com (03.01.2023)

¹⁷ <https://grandhotelpomorie.com> (03.01.2023)

¹⁸ <https://grandhotelmillenniumsofia.bg> (03.01.2023)

BIBLIOGRAPHY:

- Bikmoradi et al.* 2021: *Bikmoradi, Ali, Roshanaei, Ghodrattollah, Moradkhani, Shirin, Fatahi, Azad.* Impact of Inhalation Aromatherapy with Damask Rose (*Rosa damascena*) on Stress, Anxiety and Hemodynamic Parameters of Patients Undergoing Coronary Angiography: A Single-Blind Randomized Clinical Trial. *Journal of complementary & integrative medicine*, 19(3), 753-761. <https://doi.org/10.1515/jcim-2020-0415>
- Boskabady et al.* 2011: *Boskabady, Mohammad Hossein, Shafei, Mohammad Naser Saberi, Zahra, Amini, Somayeh.* Pharmacological Effects of Rosa Damascena. *Iranian Journal of basic medical sciences*, 14(4), 295-307.
- Farnia et al.* 2017: *Farnia, Vahid, Tatari, Faeze, Alikhani, Mostafa, Shakeri, Jalal, Taghizadeh, Moshen, Karbasizadeh, Hassan, Sadeghi Bahmani, Dena, Holsboer-Trachsler, Edith, Brand, Serdge.* Rosa Damascena Oil Improved Sexual Function and Testosterone in Male Patients with Opium Use Disorder under Methadone Maintenance Therapy-results from a Double-blind, Randomized, Placebo-Controlled Clinical Trial. *Drug and alcohol dependence*, 176, 117-125. <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2017.02.008>
- Darwish et al.* 2022: *Darwish, Hadeer, Alharthi, Sarah, Mehanna, Radwa, Ibrahim, Samar, Fawzy, Mustafa, Alotaibi, Saqer, Albogami, Sarah, Albogami, Bander, Hassan, Sedky, Noureldeen, Ahmed.* Evaluation of the Anti-Cancer Potential of Rosa damascena Mill. Callus Extracts against the Human Colorectal Adenocarcinoma Cell Line. *Molecules (Basel, Switzerland)*, 27(19), 6241. <https://doi.org/10.3390/molecules27196241>
- Enchev* 1979: *Enchev, Hristo.* Класура, Медицина и физкултура, Софи, стр. 21-25 [Klisura, Meditsina i fizkultura] Sofiya.
- Ilieva et al.* 2022: *Ilieva, Yana, Dimitrova, Luydmila, Georgieva, Almira, Vilhelmova-Ilieva, Nely, Zaharieva, Maya, Kokanova-Nedialkova, Zlстина, Dobрева, Ana, Nedialkov, Paraskev, Kussovski, Veselin, Kroumov, Aleksander, Najdenski, Hristo, Mileva, Milka.* In Vitro Study of the Biological Potential of Wastewater Obtained after the Distillation of Four Bulgarian Oil-Bearing Roses. *Plants (Basel, Switzerland)*, 11(8), 1073. <https://doi.org/10.3390/plants11081073>
- Hamedi et al.* 2018: *Hamedi, Somayeh, Shomali, Tahoori, Haghighat, Aliakbar.* Rosa Damascena Mill. Essential Oil Has a Protective Effect Against Testicular Damage in Diabetic Rats. *Journal of dietary supplements*, 15(3), 311–317. <https://doi.org/10.1080/19390211.2017.1345030>
- Kalcheva* 2023: *Kalcheva, Hristina.* Archive from Klisura Historical Museum, personal communication
- Mahdood et al.* 2022: *Mahdood, Bahareh, Imani, Behzad, Khazaei, Salman.* Effects of Inhalation Aromatherapy with Rosa Damascena (Damask Rose) on the State Anxiety and Sleep Quality of Operating Room Personnel During the COVID-19 Pandemic: A Randomized Controlled Trial. *Journal of perianesthesia nursing: official journal of the American Society of PeriAnesthesia Nurses*, 37(4), 493 – 500. <https://doi.org/10.1016/j.jopan.2021.09.011>
- Mahmood et al.* 1996: *Mahmood, Naheed, Piacente, Sonia, Pizza, Cosimo, Burke, Andrew, Khan, Adil, Hay, Alan.* The anti-HIV activity and mechanisms of action of pure compounds isolated from Rosa damascena. *Biochemical and biophysical research communications*, 229(1), 73-79. <https://doi.org/10.1006/bbrc.1996.1759>
- Marofi et al.* 2015: *Marofi, Maryam, Sirousfard, Motahareh, Moeini, Mahin, Ghannadi, Alireza.* Evaluation of the Effect of Aromatherapy with Rosa Damascena Mill. on Postoperative Pain Intensity in Hospitalized Children in Selected Hospitals Affiliated to Isfahan University of Medical Sciences in 2013: A Randomized Clinical Trial. *Iranian journal of nursing and midwifery research*, 20(2), 247-254.
- Mohamadi et al.* 2022: *Mohamadi, Neda, Pourkorrani, Mohammad, Langarizadeh, Mohammad, Ranjbartavakoli, Marziye, Sharififar, Fariba, Asgary, Sedigheh.* Evidence for Rosa Damascena Efficacy in Mental Disorders in Preclinical Animal Studies and Clinical Trials: A Systematic Review. *Phytotherapy research: PTR*, 36(8), 3016-3031. <https://doi.org/10.1002/ptr.7496>
- Tabrizi et al.* 2003: *Tabrizi, Hamideh, Mortazavi, Ashrafizaadeh, Kamalinejad, Mohammad.* An in vitro Evaluation of Various

Rosa Damascena Flower Extracts as a Natural Antisolar Agent. *International Journal of cosmetic science*, 25(6), 259-265. <https://doi.org/10.1111/j.1467-2494.2003.00189.x>

Tisserand 1999: Tisserand, Robert. Изкуството на ароматерапията. [Izkustvoto na aromoterapiyata]. Varna

Electronic sources:

<https://www.thermapalace.com> (visited on 03/01/2023)

<https://grandhotelpomorie.com> (visited on 03/01/2023)

<https://grandhotelmillenniumsofia.bg>

■

Уелнес иновации основани на българската роза

Дияна Попова-Добрева

Ароматерапията с Rosa Damascena, известна още като Damask Rose или българска роза, е популярна практика заради многобройните си ползи.

В медицинската база данни PubMed са налични 268 изследвания свързани с Rosa Damascena. В настоящия доклад са очертани насоките на приложението на Rosa Damascena с терапевтична цел, както и са посочени добри практики въведени в българската Wellness култура.

Social Effect of Implementing Wellness Programs During Pregnancy

Irina Nesheva, Bistra Dimitrova
National Sports Academy 'Vassil Levski'

Abstract: *Pregnancy is the most important period for the formation of future life. The fetal stage is crucial not only for the physical development of a human being, but simultaneously it initiates the shaping of non-tangible characteristics. Wellness programs for pregnant women contribute to effective health promotion and preventive care, which in turn results in significant social long-term benefits. Effective wellness programs facilitates the birth of healthy children. Building a strong foundation of wellness culture among mothers allows for the implementation of a healthy lifestyle filled with a multiplicity of social effects through the upbringing of healthy offspring.*

Keywords: *women with normal pregnancy, recreational physical activities, healthy lifestyle, the effect of Wellness programs*

Ключови думи: жени с нормална бременност, рекреативни физически дейности, здравословен начин на живот, ефект от уелнес програми

Irina Nesheva is a full time Associate Professor, PhD, lecturer in the Department of Gymnastics at NSA 'V. Levski'. She is a holder in basic gymnastics and teaching methodology, as well as in the gymnastic and recreational modules of the master's programs in 'SPA culture'.

E-mail: iranesheva2005@abv.bg

Bistra Dimitrova is a full time Professor, Doctor of Science. President of the Cluster Platform_ Global Water Health. Expert evaluator of DG 'Research' and UN Ambassador for Sport in support of the Social development.

E-mail: dimitrova.bistra@yahoo.com

INTRODUCTION

The process of prenatal development is crucial for the formation of future life¹. During pregnancy, the fetal stage is pivotal for the development of physical form, but also for the parallel construction of personality traits^{2,3}.

During the gestation period, the mother becomes the spiritual teacher of her child, and her womb embodies its first world, the gateway to earthly living, where the baby first begins to adjust to various vibrations: noise, magnetic field, gravity, pain, environmental pollution, etc.^{4, 5, 6, 7}. Recreational wellness programs, particularly those specifically designed for pregnant women can provide effective health promotion and preventive care with significant social benefits⁸. They contribute to the birth

¹ Clatworthy 2012: 25-34.

² Crockett et al. 2008: 319-325.

³ Dumas et al. 2009: 1-5.

⁴ Dunkel et al. 2012: 141-148.

⁵ Glover 2014: 25-35.

⁶ Goodman et al. 2012: 277-2293.

⁷ Tomova 2021: 33-38.

⁸ Letourneau et al. 2012: 445-457.

of a healthy offspring, while simultaneously effectuating a holistic approach to maternal and fetal health⁹. The wellness programs for pregnancy contribute to the expansion of a unique health and wellness culture with multi-layered social effects by educating future generations in early stages of development¹⁰. Putting into practice wellness programs for pregnant women improves their psycho-emotional state, which directly relates to the harmonious and balanced growth of the fetus¹¹. Our female participants in maternity wellness programs have shown an increase in their physical capacity and energy potential^{12, 13}. The positive impact of maternal well-being and improved physical condition directly correlates to the healthy biological development of the fetus with the ability to strengthen its physiological defences and immune balance. The mother's recreational motor activity and mobility has the potential to activate metabolic processes in the fetal body and in turn increase oxygen delivery through higher blood circulation rates¹⁴.

The World Health Organization¹⁵ defines health, as '...the complete psycho-physical and social wellness (well-being) of each person...'. The research paper proposes two researcher's developed models that take place in indoor and aquatic environments. The research paper proposes two author's developed models that take place in indoor and aquatic environments. The analysis follows two pilot recreational programmes for women with normal pregnancy in different environments¹⁶. Leading researchers have observed physiological changes occurring

during pregnancy, such as the onset of back and low back pain, physical overload, weakening of abdominal muscles, decrease of core stability, impact on musculoskeletal system, loss of mobility and motivation in mundane activities^{17, 18, 19, 20}. Wellness programs for women with normal pregnancies are an alternative to eliminate pain in various parts of the body and achieve good health status of the fetus. Many authors point out in their works that a healthy lifestyle could not be achieved without recreational physical activity²³.

METHODOLOGY

In order to obtain feedback - information on the effectiveness of the authors' methodologies for pregnant women in both environments (indoor and aquatic), it was essential that the participants also engaged in a parallel psychometric experiment alongside the pedagogical experiment. Respondents expressed in writing, albeit through subjective evaluation, their personal perceptions of pain syndrome from their own individual perspectives. This study utilised a qualitative methodology in which the main research instrument consisted of pedagogical observation and self-assessment along the continuum of presence and absence of perceived pain. The measurement of the effectiveness of the implementation of Wellness (Wellness) programs was based on personal self-assessed perceptions of the presence or absence of back and low back pain. A prospective analysis was applied to put into practice the authors' methodology in the area of Recreational

⁹ Nesheva 2019: 135-142.

¹⁰ Nesheva 2020: 33-39.

¹¹ Nesheva 2019: 135-142.

¹² Dimitrova 2019: 143-149.

¹³ Donev et al. 2019: 369-374.

¹⁴ Dimitrova et al. 2021: 44-54.

¹⁵ WHO 2022.

¹⁶ Both programs on land and in water were developed in accordance with the specific objectives of project BG05M2OP001-1.001-0001 'Building and Development of Heritage BG Centre of Excellence' under the priority axis 'Creative and Recreational Industries', by the partner NSA 'V. Levski'.

¹⁷ Dumas et al. 2009: 1-5.

¹⁸ Dunkel et al. 2012: 141-148.

¹⁹ Glover 2014: 25-35.

²⁰ Goodman, Santangelo 2011: 277-293.

²¹ Tsanov 2015: 17-26.

²² Veselinov 2021: 11-16.

Exercise²³. A systematic analysis of existing literature and online information sources was performed. An experiment was conducted with two groups of pregnant women (gymnastic program in gym: GG) and (gymnastic program in water: WG) in the period between November 2021 and March 2022. The age mean of the participating women was 23.4 and 67% of them were going through a second pregnancy. The content of the original programs required different means, but the same methods were applied in terms of structure and environmental impact analysis. The feedback provided by the female participants was collected through a psychometric experiment. The technological

advancement and potential of Google Drive were used to distribute the specifically designed online survey forms and collect subsequent data. We developed an original methodology for indoor and aquatic programs. The intensity and movement dynamics were individually modified and adapted to the recreational and relaxation aspect of the new Wellness programs designed for pregnant women. The proprietary indoor and aquatic methodologies have a similar sequence and a four-part structure, but are adjusted accordingly to the spatial capacities of each environment. We illustrate them through the constructed diagram and chart shown below in Figures 1 and 2.

Program NSA for pregnant women

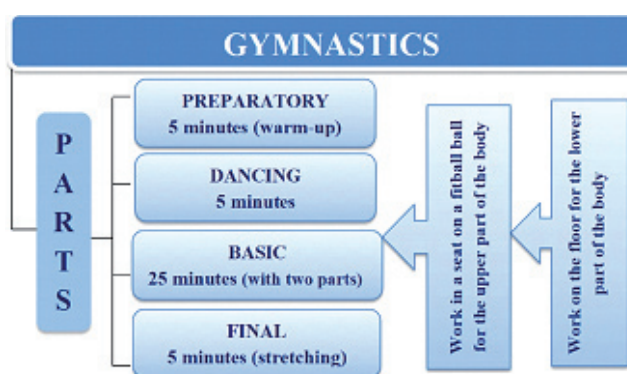

Figure 1. Structure of a gym class

Фигура 1. Структура на занимание в зала

Aqua gym for pregnant women

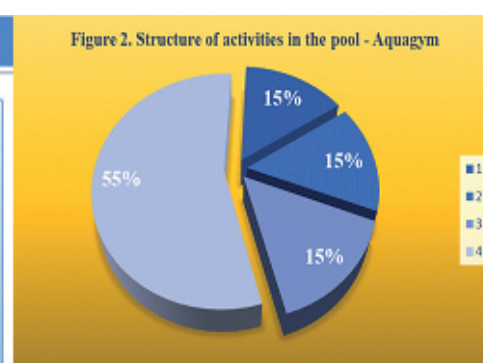

Figure 2. Structure of an aqua gym

Фигура 2. Структура на занимание в басейн

**Legend: 1. Intro; 2. Stretching; 3. Final; 4. basic*

The physical activities in each of the two wellness programs is adapted according to the amplitude of movements possible in the respective environment. The performance of the exercises is in harmonious unity with the specificity of dry land and water, as well as the physical capabilities of pregnant women. Intensity is controlled by manually assessing the heart rate for 10 seconds, using the palpation method to measure radial pulse. We determined the standard upper limit according to the Eurofit PVC-170 norms. This means that each pregnant woman is informed to have an effective pulse rate of 13-15 beats in 10 seconds, and the maximum upper limit is 16 beats, i.e. during exercise, the pulse rate (HR) should not

exceed 150 – 160 beats/min. When the upper limit is reached, the rest interval is increased from 2 minutes to 3.

In Table 1 are presented the results of the Mean $\pm$ SD of the blood circulation indicators and the vital capacity of the pregnant women during the gymnastics program.

The results obtained in relative resting conditions for HR, RRs and RRd display heart rate values in the upper limit of the norm, systolic pressure around the lower limit and mean for the normal diastolic pressure. The established status of blood circulation is consistent with published literature data²⁴. Vital capacity does not differ from that of healthy non-pregnant women²⁵.

²³ Ilinova, Toteva 2019: 280-285.

²⁴ Nesheva 2019: 135-142.

²⁵ Nesheva 2020: 33-39.

Table 1. Values (Mean $\pm$ SD) of the functional parameters at entry into the program
Таблица 1. Регистрирани средни стойности на функционалните параметри

Indicator	N	Mean $\pm$ SD
HR [bpm] Heart rate	100	87.9 $\pm$ 12.23
RRs [mm Hg] Systolic blood pressure	100	109.5 $\pm$ 13.68
RRd [mm Hg] Diastolic blood pressure	100	69.1 $\pm$ 8.36
VC [ml] Vital capacity	100	3038.5 $\pm$ 525.55

Vital capacity does not differ from that of healthy non-pregnant women (Nesheva 2020). The program content was branded under the author's last name: 'Nesheva Program – Gymnastics for Pregnant Women' and was

validated in the doctoral dissertation. According to the dissertation analysis we published a monograph with a patented methodology. The specific content of the Wellness programs is presented in the following **tables 2 and 3**).

Table 2. Content of the author's Wellness program in indoor gym.
Таблица 2. Съдържание на тренировъчната уелнес (Wellness) програма в зала

PART	CONTENTS	DOSAGE	TASKS	METHODOLOGICAL INSTRUCTIONS
PREPARATORY	Warm-up exercises in methodical sequence.	5 minutes	Prepares the body for the upcoming load of motor tasks.	Proper and accurate execution is required.
DANCING	Steps from folk dance folklore, classical exercise, modern, Latin and non-traditional dances.	5 minutes	Creates mood, warms up the body, supports orientation in space, improves coordination of movements. Effectively affects the nervous system.	Follow the right direction when performing movements and synchronizing with the music.
BASIC	➤ upper body work ➤ work for the lower body	15 minutes 10 minutes	It has a general strengthening effect. Increases the strength of the upper and lower limbs and has resistance in the endurance of the body.	Proper starting position is required, technical performance and repeatability of the series of exercises.
FINAL	Specially preparatory exercises for childbirth, stretching exercises, pelvic floor exercises and elements of yoga.	5 minutes	Increases elasticity in the joints, removes muscle tension and stress.	Make sure that the exercises are performed correctly and that the breathing technique is correct.

Table 3. Content of the author's Wellness program in aquatic environment.
Таблица 3. Съдържание на авторската уелнес (Wellness) програма във водна среда.

PART	CONTENTS	DOSAGE	TASKS	METHODOLOGICAL INSTRUCTIONS
PREPARATORY	Warm-up exercises in methodical sequence.	5 minutes	Prepares the body for the upcoming load of motor tasks.	Proper and accurate execution is required.
BASIC	Exercises for different muscle groups. Exercises to stimulate the back muscles associated with pain in the lumbar region and back.	25 minutes	It has a general strengthening effect and has stability in the body's endurance.	Proper starting position and precise technical execution of the exercises are required.
COOL DOWN	Low intensity exercises.	5 minutes	It has a relaxing effect to cool the body.	Proper body posture and synchronization with the presenter is required.
FINAL	Stretching and relaxing exercises for the upper, lower limbs and body.	5 minutes	Increases the elasticity of muscles and joints.	Monitor the correct performance of the exercises.

While these two exercise programs are different in substance, they both enable analogous effects for the research contingent described below. The content of the methodologies applied are as presented in **Figure 3** and **Figure 4**.

PART	EXERCISE			
PREPARATORY				
DANCING				
BASIC				
FINAL				

Figure 3. Author's Wellness Methodology Program for Pregnant Women in a Gym (on land) – Specialized Aerobics Gym of NSA 'V. Levski' women (Pool – INERGY Fitness & SPA Center)
Фигура 3. Авторска методика Wellness програма за бременни жени в зала (на суша) – специализирана зала по аеробика на НСА „В. Левски“

Figure 4. Sample Wellness methodology of aqua aerobics for pregnant
Фигура 4. Примерна Wellness методика на аква аеробика за бременни
 (Басейн – Inergy Fitness & SPA Center)

RESULTS

The pregnant women participating were aged between 20 and 40 years, the mean value and standard deviation for kg (WG) was $28,98 \pm 3,94$ and EG (WG) was $27,78 \pm 2,98$.

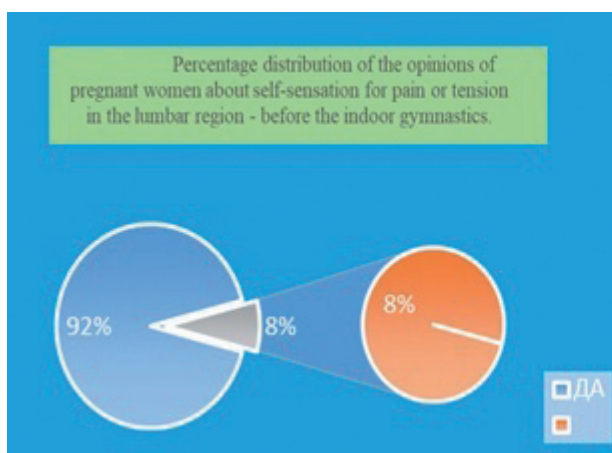

Figure 5. Before gymnastics
Фигура 5. Гимнастика в зала

**Legend: 1. High level pain; 2. Low level pain.*

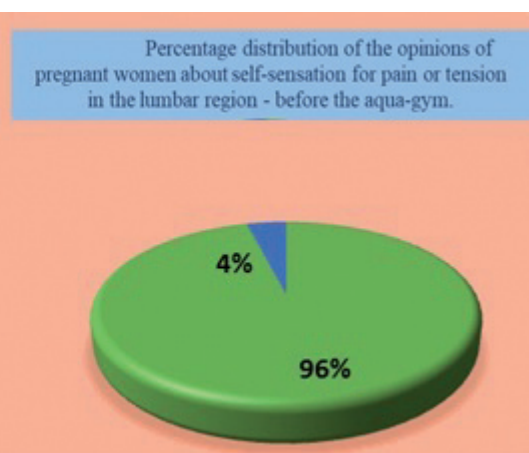

Figure 6. Before aqua gymnastics
Фигура 6. Водна гимнастика

They were divided into two groups: Bulgarian women (gymnastics – WG) practicing gymnastics twice a week according to the Nesheva Program and Italian women (aqua gymnastics – WG) practicing aqua gymnastics, also twice a week. Through the psychometric

study, we collected data via the feedback provided by the participating pregnant women in the form of specialised questionnaires with structured answers. **Figures 5 and 6** illustrate the pattern that women from both GG and WG groups reported complaints of pain and/or the

feeling of tightness in the sacroiliac region after becoming pregnant.

The perceived opinions related to "Feeling pain in the back and low back after becoming pregnant was very high (96 %) for the aquatic gymnastics methodology group and 92 % indicated for the indoor gymnastics methodology group. Percentage distribution of the pregnant women opinions about self-sensation for pain or tension in the lumbar zone

– after indoor gymnastics.

To ascertain the degree of pain or tension relief, we administered a self-reported scale based on Self-perception scores, which we calculated in valid percentiles according to the frequency distribution of related responses.

The self-report rating scale in score and percentages looks graphically as follows superimposed on the continuum of presence of pain and pain relief (**Figure 7**):

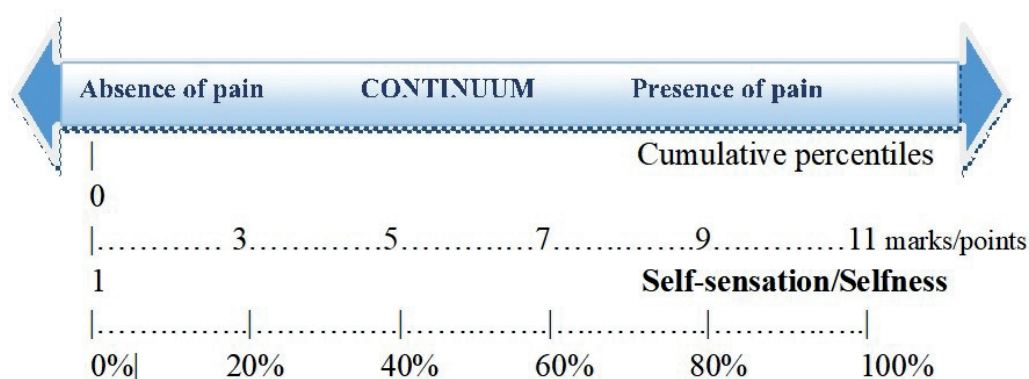

Figure 7. Continuum for the presence of pain and pain relief
Фигура 7. Континуум за наличие на болка и облекчаване на болката

We have shown that after practicing the Wellness Methodology of a gymnastics program in a gym (GG), 31 % of the women reported back a pain relief, 40 % self-perceived pain of – 5 points; 25 % reported – 3 points pain; and 4 % only tension in the back and lumbar zone or reached insignificant pain. We found that the Wellness Methodology of aquatic exercise program is also a desirable and sought after health prevention practice for pregnant women. The effectiveness and

benefits of practicing it are associated with rapid relief and elimination of pain sensation in the sacroiliac region. Women cited several indicators of improved quality of life: a balanced psycho-emotional state, reduced back and low back pain or tension, increased feelings of energy and cheerfulness, self-confidence about a worthwhile investment in one's own healthy lifestyle, feelings of good general health, and more daily energy and cheerful thoughts (**Figures 8 and 9**).

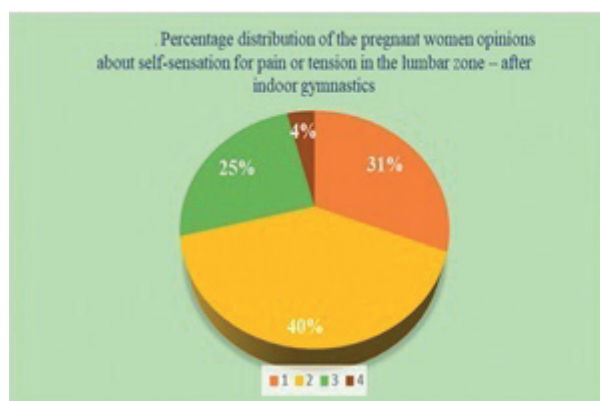

Figure 8. Effects after the program in hall
Фигура 8. Ефекти след програмата в зала

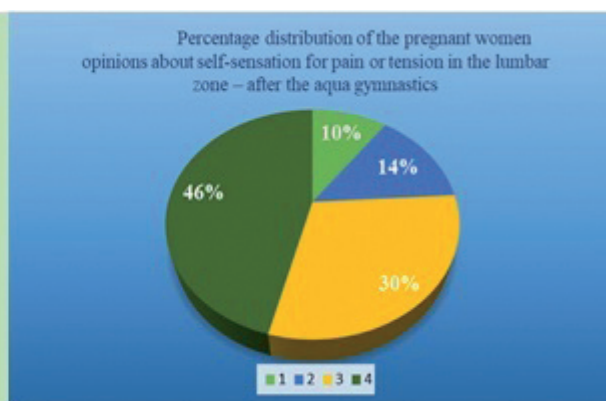

Figure 9. Effects after water gymnastics
Фигура 9. Ефекти след водна гимнастика

We found that after practicing the Wellness Methodology of Water Gymnastics (WG) program, 14 % of women scored – 5 points, 46 % self-reported around to 1 point so reached a low pain threshold or feel only tension, 30 % reported 3-points pain relief and 10 % had no back and lumbar back pain.

Psychometric measurement found significant social improvements in the pregnant women's quality of life after implementing the proprietary Wellness Program methodologies in a gym and aquatic environment. The participants reported several indicators of improved quality of life: a balanced psycho-emotional state, reduced back and low back pain or tension, increased feelings of energy and alertness, self-confidence and motivation to invest in and maintain a healthy lifestyle, a sense of overall health and well-being, boost of energy and cheerful thoughts on a daily basis. The combined opinions of respondents from both groups prove our working hypothesis that exercising during pregnancy in an aquatic environment (GA) has significant benefits with the highest proportion of respondents reaching a sensation of minor or insignificant pain (30 %).

DISCUSSION

We attribute the higher percentage of respondents (30 % WG vs. 25 % WG) experiencing self-perceived insignificant pain as a result of physical activity in the aquatic environment. The lifting force of the water removes the weight of the body on the joints, and the fetus is isolated from the impact of the earth's gravitational pull, which creates a soothing and relaxing physical activity for both the fetus and the mother. We have observed reported improved physical condition which we contribute to the unique properties of the water environment, which has long-standing therapeutic effects in various rehabilitative practices. The sensation of softness and caressing due to the water's resistance to movement beneath the surface is a consequence of the activation of tactile proprioceptors. Simultaneously, a hardening effect is achieved due to the excitation of the heat receptors and

the balancing of the body temperature against the water temperature, the difference can reach 8-10 C°. The European standard for aqua gymnastics for pregnant women in a swimming pool is to heat the water by 2-4 C°, more than the temperature for swimming sports (24-26 C° to 27-30 C°).

CONCLUSION

The obtained results establish significant grounds to highlight the positive outcomes on psycho-physical and emotional health of women with normal pregnancy from practicing wellness methodology for gymnastic programs on land and in water. The aquatic environment has the advantage of being an effective toolkit without the risk of trauma or injury due to the unique properties of water environments to create alleviating conditions of buoyancy and softness from water resistance. Proprietary gymnastic programs modified for specific indoor dry land and aquatic settings are an important tool in aiding a Wellness lifestyle for both pregnant women and their babies. We have observed and described how recreational exercise is directly linked to improved maternal and fetal health.

Based on the above analysis we formulate the following **conclusions**:

1. Women with normal pregnancies identify a reduction (44 %) and reaching insignificant pain (35 %) in the sacroiliac region after practicing Wellness Methods exercise programs on land or in an aquatic environment;
2. The applied author's specialised programs, have a proven effect against pain on the delicate contingent of the studied women, enriching in parallel their motor culture and Selfness;
3. Young mothers with first pregnancies need to be encouraged to partake in exercise programs early on in the prenatal development and to keep active throughout their pregnancy;
4. The social relevance of Wellness methodologies for pregnant women is conspicuous in the attempt to achieve a balanced psycho-emotional and physical health which contributes to the upbringing of healthy offspring.

BIBLIOGRAPHY:

Clatworthy 2012: Clatworthy, John. The Effectiveness of Antenatal Interventions to Prevent Postnatal Depression in High-risk Women. *J Affect Disord* 137: 25-34

Dimitrova 2019: Dimitrova, Bistra. Quality Assessment about Standards for Wellness Services and Certified Skills of Specialized Staff. DOI: 10.15547 / tjs.2019.02.007. *Trakia Journal of Sciences*, 17 (2): 143-149. ISSN: 1313-3551 (online) / <http://tru.uni-sz.bg/tsj/Vol.17>

Dimitrova et al. 2021: Dimitrova, Bistra, Nikolay Izov, Velichka Alexandrova, Rumen Iosifov, Darinka Ignatova, Dimitar Trendafilov, Vasil Petrov, Gergana Vasileva. Smart когнитивен инструментариум. Външна оценка на професионални компетенции за кадри в Нишов туризъм. София: 44-54 [Smart kognitiven instrumentarium. Vñshna otsenka na profesionalni kompetentsii za kadri v Nishov turizñm. NSA Pres: Sofia: 44-54], ISBN: 978-954-718-675-0.

Donev et al. 2019: Donev Jordan, Stoyan Andonov, Stefka Djobova, Jordan Jordanov, Oleg Hristov, Ivelina Kirilova, Stoyan Bahchevanski, Rumen Iossifov, Velichka Aleksandrova, Bogomil Angelov, Natalia Stoyanova. Comparative study of measuring physical activity among sport students. Original scientific paper. Conference: International scientific congress 'Applied sports sciences. Balkan scientific congress of physical education, sports and health', 15 – 16 November 2019: 369-374, Sofia, Bulgaria. Proceedings book, NSA press, Sofia. ISBN (Print): 978-954-718-602-6.

Dumas et al. 2009: Dumas G.A., Leger A., Plamondon A., Charpentier K.M., Pinti A., Mcgrath M. Fatigability of Back Extensor Muscles and Low Back Pain During Pegnancy. *Clin Biomech* (Bristol, Avon). 2010 Jan;25(1):1-5. Available at: [doi:10.1016/j.clinbiomech.2009.09.011](https://doi.org/10.1016/j.clinbiomech.2009.09.011) // (19.01.2023).

Dunkel Schetter, Tanner 2012: Dunkel Schetter, Christine; Lynlee Tanner. Anxiety, Depression and Stress in Pregnancy: Implications for Mothers, Children, Research, and Practice. *Curr Opin Psychiatr* 25:141-148. Available at: [doi:10.1097/YCO.0b013e3283503680](https://doi.org/10.1097/YCO.0b013e3283503680) // (19.01.2023)

Glover 2014: Glover, Vivette. Maternal Depression, Anxiety and Stress During Pregnancy and Child Outcome: What Needs to be Done. *Best Pract Res Clin Obstet Gynaecol* 28: 25-35. Available at: [doi:10.1016/j.bpobgyn.2013.08.017](https://doi.org/10.1016/j.bpobgyn.2013.08.017) // (20.01.2023)

Goodman, Santangelo 2011: Goodman, Janice, Gabrielle Santangelo. Group Treatment for Postpartum Depression: A Systematic Review. *Arch Womens Ment Health* 14: 277-293. Available at: DOI: 10.1007/s00737-011-0225-3 // (20.02.2023).

Ilinova, Toteva 2019: Ilinova, Bogdana, Maria Toteva. Pregnancy and Delivery of Elite Competitive Athletes. *International Scientific Congress-Applied Sports Sciences, Proceeding Book*, 280-285, NSA 2019. eISBN: 978-954-718-601-9. (Available at: www.icass2019/ (20.11.2022).

WHO 2022: World Health Organization. Biology. Science for Ninth Class – Part III – Biology. <https://www.who.int/data/gho/data/major-themes/health-and-well-being> (13.03.2023).

Letourneau et al. 2012: Letourneau, Nicole Lyn, Cindy-Lee Dennis, Karen Benzies, Linda Duffett-Leger, Miriam Stewart, Panagiota D. Tryphonopoulos. Postpartum Depression is a Family Affair: Addressing the Impact on Mothers, Fathers, and Children. *Issues Mental Health Nurs* 33: 445-457. Available at: [doi:10.3109/01612840.2012.673054](https://doi.org/10.3109/01612840.2012.673054) // (20.02.2023).

Nesheva 2019: Nesheva, Irina. Study of Results between Initial and Final Specific Tests in Women with Normal Pregnancy. *Trakia Journal of Sciences*, Sofia, 17 (2): 135-142. Available at: <http://tru.uni-sz.bg/tsj/Vol.17,%20Suppl.2,%202019/6.pdf> // (01.03.2023).

Nesheva 2020: Nesheva, Irina. Information System for Inclusion of Women with Normal Pregnancy in Gymnastics Program. 'Smart Innovations on the Recreative & Wellness Industries and Niche tourism', Sofia, 2 (1): 33-39. eISSN: 2603-4921. Available at: <https://scjournal.globalwaterhealth.org/> (01.03.2023).

Tomova 2021: Tomova, Tatiana. Менструални разстройства – разпространение и проява. [Menstrualni raztroi@stva – razpostranenie i proyava]. *International Scientific journal Smart*

Innovations in Recreational, Wellness Industry and Niche Tourism. 3(2), 33-38, ISSN 2603-493X (online). Available at: <https://scjournalbg.globalwaterhealth.org//> (11.03.2023)

Tsanov, 2015: Tsanov, Ivan. *Ikonomika na sporta*. Monografiya [In Bulgarian], Sofiya, BAK.

Veselinov, 2021: Veselinov, Dimitar. *Dialogat v obrazovaniet. Deseti mezhdunaroden esenen nauchno-obrazovatelyn forum Dialogat v obrazovaniето – suvremennost i perspektivi*. [in Bulgarian]. Sofiya ISBN 978-954-07-5231-0.

Социален ефект от прилагането на уелнес програми по време на бременност

Ирина Нешева, Бистра Димитрова

Въведение: Специфичната област Уелнес за бременни жени корелира с профилактика чрез холистичен подход към здравето, което води до значими социални ползи. Подходът се характеризира с разбиране на отделните индикатори на здравословен стил на живот като тясно взаимосвързани и обясними само през призмата на цялостния здравен баланс на плода и майката. **Методи:** Осъществен е систематичен преглед на използването на инструментариум свързан с изследване динамиката на психо-функционалния статус на майката и плода. **Резултати:** Прилагането на Уелнес програми при жени с нормална бременност подобряват здравния статус, като в същото време увеличава тяхната дееспособност и Селфнес (Selfness). **Дискусия:** При жени с нормална бременност чрез ангажиране с двигателна активност се засилват защитните сили на организма, рефлектиращо върху здравето на плода. **Заключение:** Извеждат се предимствата на разработени два модела – в зала и във водна среда.

Изследване на недвижимите културни ценности с категория „местно значение“ в община Балчик

A Study of Immovable Cultural Values with the Category of 'Local importance' in the Municipality of Balchik

Йелис Еролова

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей
Българска академия на науките

Абстракт: Статията представя етнологично проучване върху състоянието на недвижими културни ценности с категория „местно значение“ в следствие на комбинирания централизиран и децентрализиран управленски подход по примера на община Балчик. Дискутирани са визията на местната власт относно управлението им, основните проблеми, свързани с опазването и защитата им, и мерките за преодоляването им, обществената им разпознаваемост и възможностите за популяризирането им като туристически обекти.

Ключови думи: недвижимо културно наследство, местни власти, културен туризъм
Keywords: immovable cultural heritage, local authorities, cultural tourism

Yelis Erolova, PhD, is an Assistant Professor at the Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences.
E-mail: kham@abv.bg

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните десетилетия учени и експерти от различни дисциплини се обединяват все повече около разбирането, че културното наследство има огромен потенциал, който би могъл да допринесе освен за опознаване на миналото и утвърждаване на културните, локалните, националните и регионалните идентичности, така и за подобряване на качеството на живот на хората и повишаване на качеството на образованието, стимулиране на икономическия просперитет и създаване на нови работни места. Защитата, опазването и популяризирането на културното наследство са основни елементи на неговото управление, като в световен мащаб все повече се налага идеята за експертен тип мениджмънт или „споделян експертен“ управленчески подход със засилено участие

на местните общности¹. Насочвайки поглед към България, виждаме, че тази идея се разглежда повече в научните изследвания, отколкото се дискутира в публични обсъждания между държавните институции, местните власти и общности, заинтересовани организации и сдружения. В съвременната българска политика в областта на културното наследство отговорността в управлението е един от основните проблеми, който на практика се разбира по различен начин. Всъщност специално разработена управленска програма (Национална стратегия за опазване на културното наследство или на културата) в тази насока не е приета. Разчита се предимно на постоянно променящата се национална нормативна уредба, която също пък провокира научното внимание² и заслужава да бъде предмет на отделно изследване.

Законът за културното наследство предвижда комбиниран централизиран (чл. 1 (2); чл. 4; чл. 5; чл. 12; чл. 14; чл. 15; чл. 18; чл. 19) и децентрализиран подход (чл. 17), в управлението на културното наследство, който споделя, но често и „размива“ отговорността между държавни институции и местните власти. Определени са 5 категории недвижими културни ценности (НКЦ) според научната си стойност и обществената си значимост – „световно значение“, „национално значение“, „местно значение“, „ансамбловое значение“ и „за сведение“ (чл. 50). Редът за определяне на категорията е разписан в Наредба № 3 от 10.07.2019 г. на Министерство на културата за реда за идентифициране, деклариране, предоставяне на статут и за определяне на категорията на недвижимите културни ценности, за достъпа и подлежащите на вписване обстоятелства в националния публичен регистър на недвижимите културни ценности. Категоризацията на недвижимите културни ценности води и до различна степен на публично, а и институ-

ционално внимание към тях. Ако за НКЦ със световно и национално значение намираме официално достъпна информация за тяхното опазване и защита, а и мерки за популяризирането им, то не така стои въпроса с останалите категории, въпреки опита от страна на държавните институции такава да бъде актуализирана. Дори за техния брой имаме противоречиви сведения. Според Националната стратегия за регионално развитие на Република България за периода 2012 – 2022 г. общият брой на обявените НКЦ в шестте териториални райони за планиране в страната е 29 436. На работна среща, инициирана от Националния институт за недвижимо културно наследство (НИН-КН) на 18 август 2022 г., се отбелязва че „едва 480 обекта от 39 600 са реално защитени от закона“³. Част от тези обекти са тези с местно значение, без да се упоменава броят им. По неофициални данни той е около 7000. Стотици, а и най-вероятно хиляди са декларирани като културни ценности от общинските институции⁴, които чакат отговора на държавните институции за официалното им обявяване като такива.

По първоначални наблюдения в различни части на България бе установено, че местните власти са поставени пред трудната задача да развият и приложат управленски програми в областта на културното наследство, да спазват законодателните изисквания, да удовлетворят културните потребности на местните общности в рамките на недостатъчните си финансови ресурси и експертен капацитет и съобразно със съществуващите микроикономически условия и бизнес интереси. От друга страна, местните общности, както и местният бизнес са оставени „в страни“ от управленските процеси и тяхното участие се свежда предимно до въвеждането им като пасивна публика, формален участник в новоучредени съвещателни органи като Общински съвети по култура

¹ Fischer 2000; Schofield 2014.

² Вж. „Анализ на българската нормативна рамка в областта на нематериалното културно наследство спрямо международните документи в областта на нематериалното културно наследство с включени препоръки“ (2019).

³ Simeonova 2022.

⁴ За тях намираме информация в архивите на местните исторически музеи.

или културен туризъм или изпълнител в събития от празничен характер. По-активните жители почитат и се обединяват около културни паметници, които нямат официално обявен статут, а тези, които имат такъв, често не са обществено разпознати като елементи на местното културното наследство и идентичност.

Мястото на НКЦ с местно значение между комбинирания централизиран и децентрализиран подход на управление на пръв поглед не бе много ясно и повдига много въпроси, което мотивира и обоснова осъществяването на изследване в малките населени места, едно от които е община Балчик.

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА МЕТОДОЛОГИЯ

Обектите на нематериалното и материалното недвижимо и движимо културно наследство в България са обект на редица интердисциплинарни проучвания и анализи, регистриращи научната стойност и обществената значимост⁵, потенциала им за развитие на местните икономики⁶. Недостатъчно внимание е отделено на прилагането на общ подход, интегриращ различни експертни гледни точки, за идентифициране на проблемите и перспективите пред опазването и защитата им, и популяризирането им в национален и международен мащаб в контекста на т.нар. „критични изследвания по наследство“ (*Critical Heritage Studies*)⁷.

В периода 2021 – 2023 г. бе реализирано етноложко проучване в община Балчик, чиято цел бе да установи освен състоянието на недвижимите културни ценности с местно значение, основните проблеми, свързани с тях, мерките за опазването и защитата им от страна на местната власт, потенциала им за развитие на местната икономика, както и обществената им разпознаваемост в смисъла на „усещането за място“ (*sense of place*)⁸. Проучването включи документален анализ

на стратегическите документи на местната власт и теренно проучване, в рамките на което бяха интервюирани представители на общинската администрация, на Историческия музей, на архитектурно-парковия комплекс „Двореца“, на местните медии, бизнес, както и със жители на града и селата. Също така по време на посещението в Балчик бе направен опит да се регистрира състоянието на всички официално обявени НКЦ с МЗ на територията на общината, за които бе предоставена справка към 14 септември 2021 г. от НИНКН. В резултат на тези качествени методи на изследване бе събрана разнообразна и разнопосочна информация, чиито най-общ анализ ще бъде представен в настоящия текст, а по-подробен такъв предстои да бъде направен и публикуван. Установи се, че случаят на община Балчик потвърди предварително направените наблюдения в други части на страната кат ситуацията в избрания район на изследване е сходна на тази в много други български малки общини.

ЗА БАЛЧИК И НЕДВИЖИМИТЕ КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ С МЕСТНО ЗНАЧЕНИЕ

В административния състав на община Балчик са включени 22 населени места, в които към септември 2022 г. по постоянен и настоящ адрес живеят приблизително 11 хил. души⁹ със смесен етнически състав – българи, турци, роми и татари, в по-ново време англичани и украинци. Основна роля в местната икономика на черноморската дестинация заема туризмът или секторът на търговските и транспортните услуги, хотелиерството и ресторантьорството. Според Плана за интегрирано развитие на община Балчик 2021 – 2027 г. (ПИРО Балчик 2021 – 2027), над 70 % от хората в трудоспособна възраст са заети в сектора на обществените услуги, около 19 % – в индустриалния сектор и 8 % (573 д.) – в аг-

⁵ Santova 2014; Bokova 2012; Vladimirov 2022: 5-13; и др.

⁶ Alexieva, Bokova 2013; Parusheva 2009 и др.

⁷ Rodenberg, Hulst 2012.

⁸ Schofield, Szymanski 2010.

⁹ Таблица на адресно регистрираните по постоянен и по настоящ адрес лица област ДОБРИЧ, община БАЛЧИК.

рарния сектор (стр. 75). Отбелязва се, че трудовите възнаграждения в сферата на обществените услуги, които до голяма степен са свързани с развитието на туризма в района, са ниски, което пък, от своя страна, демотивира заетите да се задържат на работа в тази сфера. Отрицателният естествен прираст и намаляването на населението под трудоспособна възраст намира отражение в местната икономика, като в резултат се създава дефицит на работна ръка и привличане на такава от други населени места в страната и от чужбина. В този социално-икономически контекст местната власт в Балчик се стреми да опази недвижимите културни ценности, отговаряйки на законовите изисквания, а от друга да ги популяризира като обекти за развитие на културен/познавателен туризъм. Въпреки че Общината разполага с експертен капацитет за формулиране на ясна визия за опазване и популяризиране на недвижимото културно наследство в контекста на развитието на културния туризъм изглежда този капацитет все пак е недостатъчен, съдейки по основната действаща към момента управленска програма. В ПИРО Балчик 2021 – 2027 г., от една страна, наблюдаваме, че в поднесената информация по отношение на недвижимите културни ценности, обособени в отделна глава „Историческо развитие и културно наследство“, е отбелязано, че „на територията на гр. Балчик има 122 недвижими културни ценности и паметници“. Шест от тях са с национално значение, а по-голяма част от тях са с местно. Изредени са 29 културни ценности, намиращи се в гр. Балчик с национално и местно значение, и за сведение, като за последните две категории ценности не е ясно дали са декларирани само от Община Балчик или са обявени за такива със Заповед на Министъра на културата. Прави впечатление, че представената информация е лаконична, частично подобрена, неясно на какъв принцип, а също така липсват данни за недвижимите културни ценности в селата. От друга страна, в заложените приоритети пред развитието на общината в ПИРО Балчик 2021 – 2027 г. са констатирани основните проблеми пред опазването на недвижимото културно наследство и включването му в ту-

ристическата карта на района като недобро физическо състояние, недостатъчна социализация на археологическите обекти, недостатъчна реклама, необходимост от „приемна и информационна инфраструктури, благоустрояване, условия за транспортен и пешеходен достъп и пр.“. Към установените проблеми обаче липсват конкретно разписани мерки за преодоляване и разрешаването им.

Друг важен документ на местната власт е Общият устройствен план на община Балчик, утвърден през 2019 г. В него, за разлика от предходните два документа, текстът е релевантен на съвременната национална нормативна база по съдържание и терминология. Заложени са важни правила и условия и подробно са указани мерките за опазването и защитата на недвижимите културни ценности чрез: учредяването на обособени зони/терени с устройствен режим (чл. 7, т. 6; чл. 20). В преходните и заключителни разпоредби са фиксирани широките правомощия на общинския комитет. Също така се предвижда Община Балчик, съвместно с Исторически музей Балчик, да разработи „общинска стратегия за опазване на културното наследство, включваща и програма за извършване на редовни теренни проучвания на археологическите ценности, с приоритет за онези обекти, които имат потенциал за експониране и включване в познавателни туристически маршрути“. От направените интервюта с представителите на местната власт и на местния Исторически музей стана ясно, че такава стратегия не е изработена. Също така те не разполагаха и с официалните данни на НИИИКН по отношение на обявените НКЦ с местно значение, а това са общо 17 обекта, регистрирани на територията на град Балчик и част от селата, част от общинската структура. Според предоставената ни от НИИИКН справка 11 обекта са архитектурно-строителни, 4 са архитектурно-строителни и художествени, 1 е археологически и 1 е художествен.

Община Балчик реализира проект „Подобряване на туристическите атракции и свързаните с тях инфраструктури на територията на община Балчик“ по схема предоста-

вяне на безвъзмездна финансова помощ по ОПРР 2007 – 2013 г. (BG161PO001/3.1-03/2010 „Подкрепа за развитието на природни, културни и исторически атракции“), който засяга един от този обект – текето Ак Язълъ баба. Основната цел на проекта е консервирането, реставрирането, експонирането на недвижими културни ценности и разкриването на богатото културно – историческо наследство на региона от местно и национално значение. Планираните дейности се изпълняват в периода от 2014 г. до 2016 г. Тази инициатива, както и общинските планове за управление, показват желанието и насоките за работа на местната власт в областта на недвижимото културно наследство, но за съжаление са и показател за липсата на визия за управлението му. Не се предлагат устойчиви механизми за развитие на туристическия потенциал дори само на познатите недвижими културни ценности.

В ТЪРСЕНЕ НА НЕДВИЖИМИТЕ КУЛТУРНИ ЦЕННОСТИ С МЕСТНО ЗНАЧЕНИЕ В ОБЩИНА БАЛЧИК

В резултат на осъщественото теренно изследване могат да бъдат направени няколко извода. Местната власт има желание, не само на документ, да работи за опазването и популяризирането на недвижимото културно наследство във връзка с развитието на културен туризъм на територията на община Балчик. Друг е въпросът, че не винаги имат финансови средства, експертиза и визия как да го направят. Освен че общинска стратегия за опазване на културното наследство не е изработена, липсват и партньорства с други институции, с бизнеса и с местната общност, както и иновативни начини за реклама. В допълнение на това, комуникацията с НИНКН по отношение на обявените недвижими културни ценности явно също преминава през известни затруднения. Между основните институции в Балчик, свързани с опазването, защитата и популяризирането на НКЦ с местно значение – Община Балчик и Ис-

торическия музей – гр. Балчик, от една страна, и съседните общини липсва задълбочено партньорство в посоки на популяризиране на културното наследство и на културния туризъм. Съществуващото сдружение с нестопанска цел „МИРГ Шабла-Каварна-Балчик“, в което участват общинските власти от трите посочени града, осъществяват краткосрочни инициативи като Стратегия за местно развитие 2011 – 2015, а по-нататък и самостоятелни проекти с ограничен териториален обхват, чрез които не се „сближават“. Въпреки че и трите общини са малки и със сходни проблеми и ресурси, местните власти по-скоро работят на принципа „всеки сам за себе си“. Липсва и ефективно партньорство между Община Балчик и архитектурно-парковия комплекс „Двореца“, който е един от най-успешните примери за реализиране на потенциала на културното наследство в сферата на туризма и който е един от най-доходоносните обекти в страната. Не на последно място трябва да се отбележи, че популяризирането на недвижимото културно наследство чрез недостатъчен брой хартиени рекламни материали на български език, издадени преди няколко години, е крайно недостатъчно средство в съвременните времена на новите информационни технологии и иновативни средства за реклама.

По време на теренното проучване, също така бе направен опит за описание на състоянието на НКЦ с местно значение по справката от НИНКН. От общо обявени 17 броя НКЦ с МЗ, 5 от обектите (Римска лоджия „Нимфеум“, параклис „Св. Богородица“, кладенец „Гюмюш бунар“ („Сребърният кладенец“), Вила на принц Николай и Вила „Сюита“) са част от комплекса „Двореца“, който е групов недвижима ценност с национално значение и управлението им не е отговорност на местната власт.

За 9 от НКЦ с МЗ, които са били обявени за културни паметници предимно през 1967 г., намиращи се до Балчик в местностите „Малтепе“ и „Юртлука“, с. Безводица, с. Дропла, с. Кранево, с. Рогачево, с. Храброво, освен в специализираната научна литера-

¹⁰ Bobcheva 1974 и др.

тура¹⁰, на място намерихме откъслечни или разнопосочни данни или не намерихме никаква информация нито от музейните специалисти, нито сред местните жители. Липсват данни за локацията на обектите или на откритите артефакти. Възможно е последните да са заведени във фондовете на историческите музеи в гр. Варна или гр. Добрич. По думите на директорката на Историческия музей в гр. Балчик – „Тези, които не са туристически обекти, са оставени на самотек, джунгла е“. Така на място се установи, че няма и следа от тези обекти, обявени за културни паметници, т.е. те не съществуват вече или поне никой на място не знае за съществуването им.

Популярни сред местните институциите и жители са три от НКЦ с местно значение в община Балчик: късноримското и средновековно селище в местността „Джинни баир“, в гр. Балчик; църквата „Св. Димитър“ в с. Гурково; и текето Ак Язълъ баба в с. Оброчище. За археологическите разкопки в местността Джинни баир напомнят единствено фотографиите от проведените експедиции в началото на 21. век¹¹, които бяха изложени на централния площад в гр. Балчик, както и артефактите в музейните фондове и експозиции. Към обекта не е приложен режим на защита. Достъпът до района не е указан.

Църквата „Св. Димитър“ в с. Гурково е построена през 1870 г. с участието на местни жители. През 1992 г. е обявена за архитектурно-строителен и художествен паметник на културата (ДВ., 1992 г., бр. 41). В по-ново време тя е реставрирана с помощта на частни дарения от физически лица. Не е част от установените туристически маршрути и нейната значимост се оценява предимно от жителите на селото, които я посещават по време на по-големите християнски празници, като Великден и Коледа, и на храмовия празник.

Текето Ак Язълъ баба се намира в южна част на с. Оброчище между българските черноморски курорти Албена и Балчик и прив-

лича широко научно внимание от страна на историци, изкуствоведи, етнологии и фолклористи. Обектът е двубредно религиозно светилище, свързано с култовете към Ак Язълъ баба, съществуващ от XVII в. и към св. Атанасий Велики от Александрия (ок. 293/297 – 2 май 373 г.), пренесен през 70-те години на XIX в. от българските преселници от с. Вайсал, Източна Тракия. Обектът се състои от две постройки – имарет и тюрбе (гробница), където се вярва, че са положени останките на мюсюлманския светец Ак Язълъ баба, почитан най-вече от шиитско население в Североизточна България¹². Заради стенописната украса на тюрбето, текето е обявено за художествен паметник на културата през 1972 г. Днес към опазването и популяризирането му като туристически обект се полагат мерки от страна на местната власт и музейните специалисти, като доказателство за това е гореспоменатият реставрационен проект. Също така там се организират периодично музикални и танцови събития. Назначени са двама екскурзоводи. В сградата на имарета, чийто покрив е възстановен, се прожектира филм за текето. Резултатът от всички строително-реставрационни дейности и мерките по популяризирането на обекта обаче изглеждат недостатъчни. По време на теренното проучване се установи, че по стените и настилката на тюрбето има пукнатини. Текето не се посещава вече от традиционните мюсюлмански поклонници, а чуждият турист се отбива тук само ако преминава през селото. Характерният сезонен семеен турист в Балчик също не идва специално до тук. Единствено легендата, че тук изворната вода от чешмата е лековита, привлича български посетители от различни части на страната, които идват, поръсват се с вода, запасяват се с нея в пластмасовите си бутилки, които са донесли, а после си тръгват. Казано накратко достъпът и режимът на защита в текето са осигурени, опазването – не съвсем, заради липса на експертни решения в строително-реставрационните дейности. Въпреки високата си обществена значимост, популяр-

¹¹ Manolova-Voykova 2015: 411-436; Dontcheva-Petkova, Vitliyanov, Encheva 2004.

¹² Melikoff 1999: 11-24; Radionova 1994: 61-75 и др.

ността на текето като туристически обект е ограничена.

Според направените интервюта за представителите на местната власт и жителите в гр. Балчик най-разпознаваемите културни паметници, без да бъде уточнявана категорията им, са „Дворецът“, храмът на Кибела, текето Ак Язълъ баба, средновековната крепост „Хоризонт“, както и необявените официално НКЦ като „Мелницата“, взаимното училище, храмът „Св. Николай Чудотворец“, църквата „Св. вмчк Георги Победоносец“, джамията, известна под името „Тургут Рейс“, къщата „Дама Купа“. За тях се смята, че са елементи, определящи местното културно наследство, а също така към част от тях има туристически интерес.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

В резултат на направеното изследване могат да бъдат обобщени редица изводи и препоръки, които биха били полезни както на местните власти, така и на отговорните държавни институции. На първо място е необходимо да се верифицира и да се направи публично достъпна информацията за съществуващите НКЦ с местно значение. Липсата на такава затруднява до голяма степен децентрализираното управление на недвижимото културно наследство на местно равнище. Освен това липсата на национална управленска програма донякъде оправдава и липсата на общинска такава. Независимо от това обаче при наличие на експертен потенциал и при желание от страна на местната власт в гр. Балчик подобна управленска визия би могла да бъде изработена по подобие на други общини в България или да бъде развита и интегрирана към съществуващия общински план за развитие. На следващо място е важно да бъдат идентифицирани значимите за местната общност обекти на културното наследство, утвърждаващи локалната идентичност на нейните членове, с потенциал за превръщането им

в туристически обекти, както и залагането на мерки за опазване, поддържане и популяризирането им в общинската управленска програма. Веднъж разпознати от самата местна общност, е по-лесно да се потърсят начини по линия на партньорства между местната власт и гражданите за опазването и популяризирането на „не-обявените“, но значими културни паметници. Добър пример в това отношение е църквата „Св. Димитър“, която благодарение и на местните жители успява да събере дарения за реставрационни дейности, различни граждани даряват икони и т.н. Успоредно на включването на местните жители към управленските процеси, е необходимо да бъдат привлечени различен тип експерти във всеки един етап от управлението на недвижимото културно наследство, за да се осигури адекватна, иновативна и конкурентна реклама, както и да се намерят устойчиви решения при строително-реставрационните дейности и социализацията на обектите, за да не бъдат повтаряни недългосрочните „решения“ от реставрацията на текето Ак Язълъ баба. За популяризирането на недвижимото културно наследство също така е необходимо засилване на диалога и сътрудничеството с архитектурно-парковия комплекс „Двореца“ и съседните общини, особено с община Каварна. В крайна сметка туристическите поток организиран до двете основни дестинации Калиакра и „Двореца“ преминава и през двете общини и в туристическите маршрути биха могли да бъдат договорени и включени и други културни обекти, което би било с положителен ефект върху местните икономики. Изследването в община Балчик потвърждава необходимостта от преодоляване на дистанцията между учени и експерти, държавните институции и общински администрации, местни общности и заинтересовани организации и от установяване на ефективен диалог между тях, за който всички страни трябва да положат усилия.

БИБЛИОГРАФИЯ:

„Анализ на българската нормативна рамка в областта на нематериалното културно наследство спрямо международните документи в областта на нематериалното културно наследство с включени препоръки“ [Analiz na bulgarskata normativna ramka v oblastta na nematerialното kulurno nasledstvo spriamo mezhduнародните dokumenti v oblastta na nematerialното kulurno nasledstvo s vklucheni preporaki], 2019. Достъпно на: <https://www.unesco-centerbg.org/wp-new/wp-content/uploads/2019/11/D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7-%D0%942.pdf> (30.05.2023).

Alexieva, Bokova 2013: Alexieva, Sonya, Bokova, Irena. Туризм и културно наследство. [Turizam i kulturno nasledstvo], Sofia: NBU.

Bobcheva 1974: Bobcheva, Lyubka. Археологическа карта на Толбухински окръг. [Arheologicheska karta na Tolbuhinski okrag], Sofia.

Bokova 2012: Bokova, Irena (съст.). Годишник на департамент „Антропология“: Културни наследства – политически залози и реконструиране на територии. [Godishnik na departament „Antropologiya“: Kulturni nasledstva – politicheski zalozi i rekonstruirane na teritorii], Sofia: NBU.

Doncheva-Petkova, Vitliyanov, Encheva 2004: Doncheva-Petkova, Lyudmila, Stoyan Vitliyanov, Radostina Encheva. Разкопки на хълма „Дженни баир“. [Razkopki na halma „Dzhenni bair“]. – Археологически открития и разкопки през 2003 г. [Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2003 g.].

Закон за културното наследство, 2009 г. [Zakon za kulturnoto nasledstvo, 2009 g.], Посл. изм. в Държавен вестник [Posl. izm. v Darzhaven vestnik], 2021 г., бр. 17.

Manolova-Voykova 2015: Manolova-Voykova, Maria. Вносна керамика от селището върху хълма „Дженни Баир“ в гр. Балчик [Vnosna keramika ot selishteto varhu halma „Dzhenni Bair“ v gr. Balchik]. В: Сборник Добруджа [V: Sbornik Dobrudzha]. 30, 411 – 436.

Melikoff 1999: Melikoff, Irene. Размисли по проблема бекташи-алеви. Razmisli po problema bektashi-alevi]. В: Ислям и култура

(съст. Галина Лозанова и Любомир Миков) [V: Islyam i kultura (sast. Galina Lozanova i Lyubomir Mikov)]. Sofia, 11 – 24.

Наредба № 3 от 10.07.2019 г. на Министерство на културата за реда за идентифициране, деклариране, предоставяне на статут и за определяне на категорията на недвижимите културни ценности, за достъпа и подлежащите на вписване обстоятелства в националния публичен регистър на недвижимите културни ценности [Naredba № 3 ot 10.07.2019 g. na Ministerstvona kulturata za reda za identifikatsirane, deklarirane, predostavyane na statut i za opredelyane na kategoriyata na nedvizhimite kulturni tsennosti, za dostapa i podlezhastite na vpisvane obstoyatelstva v natsionalniya publichen registar na nedvizhimite kulturni tsennosti]. Посл. доп. в Държавен вестник [Posl. dop. v Darzhaven vestnik], 2021 г., бр. 9.

Национална стратегия за регионално развитие на Република България за периода 2012 – 2022 г. [Natsionalna strategiya za regionalno razvitie na Republika Bulgariya za perioda 2012-2022 g.], Достъпно на: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=772> [Посетен на 30 май 2023 г.].

Parusheva 2009: Parusheva, Tanya. Културният туризъм: алтернатива за глобализация [Kulturniyat turizam: alternativa za globalizatsiya], Sofia: Izdatelstvo „Avangard Prima“.

Radionova 1994: Radionova Diana. Текето на Ак язълъ баба при с. Оброчище, Балчишко [Teketo na Ak yazala baba pri s. Obrochishte, Balchishko]. – Добруджа [Dobrudzha], 11(1), 61 – 75.

Santova 2014: Santova, Mila. Да уловиш неувимото. Нематериално културно наследство [Da ulovish neulovimoto. Nematerialno kulturno nasledstvo], Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2014.

Simeonova 2022: Simeonova, Irina. Работна среща на експертната общност в сферата на опазването на недвижимото културно наследство се състоя днес [Rabotna sresha na ekspertnata obshtnost v sferata na opazvaneto na nedvizhimoto kulturno nasledstvo se

sastoya dnes]. Достъпно на: <https://www.bta.bg/bg/news/lik/313981-rabotna-sreshta-na-ekspertnata-obshtnost-v-sferata-na-oprazvaneto-na-nedvizhimoto> [Посетено на 30 май 2023 г.].

Таблица на адресно регистрираните по постоянен и по настоящ адрес лица област ДОБРИЧ, община БАЛЧИК. [Tablitsa na adresno registriranite po postoyanen i po nastoyasht adres litsa oblast DOBRICH, obshtina BALCHIK]. Достъпно на: https://www.grao.bg/tna/t41nm-15-09-2022_2.txt?fbclid=IwAR3CB1yky2xEj2z1-Tsu-TND0OmR8QsO-In7rwGUoIjlieVDGbZRggYmK5g [Посетено на 30 май 2023 г.].

Fischer 2000: Fischer, Frank. Citizens, Experts and the Environment: The Politics of Local Knowledge. Duke: Duke University Press.

Rodenberg, Hulst 2012: Rodenberg, Jeroen,

Rudie Hulst. Governance of Heritage. Discourses and Power in Heritage Policy Networks. Available at: https://www.academia.edu/4252062/Governance_of_heritage._Discourses_and_power_in_heritage_policy_networks._-Jeroen_Rodenberg_and_Rudie_Hulst (30.05.2023)

Schofield 2014: Schofield, John (ed.). Who Needs Experts? Counter-mapping Cultural Heritage. Farnham: Ashgate Publishing.

Schofield, Szymanski 2010: Schofield, John, Rosy Szymanski (eds). Local Heritage, Global Context. Cultural Perspective on Sense of Place. London: Routledge.

Vladimirov 2022: Vladimirov, Zhelyu. Assessment of Cultural Heritage in the Town of Shumen by the Locals and Intentions to Contribute to its Development. – Research Announcements Bulletin 'Heritage BG', ed. Emmanuel Moutafov, No 2, 5 – 13.

A Study of Immovable Cultural Values with the Category of 'Local importance' in the Municipality of Balchik

Yelis Erolova

The national legislation defines the parameters for the preservation and protection of cultural heritage in Bulgaria, including cultural values with the category 'of local importance'. Since 2018, local authorities have had the responsibility to implement policy in this sector, which proves to be challenging for small municipalities in financial and expert terms. Today, the composition of the cultural monuments declared in the 1960s and 1970s is not well-known to municipal administrations; in many cases, local communities do not recognise them as 'their' heritage. Taking the case of the municipality of Balchik, the paper discusses how many of these monuments or immovable cultural values of local importance are now forgotten and/or 'do not exist', or are objects of interest for the purpose of developing cultural tourism.

Unknown, Forgotten and (Re)discovered: A Possible New Life for Three Fortresses near the Town of Kavarna

Julia Popcheva

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: *The paper represents the results of ethnographical research focused on the policies of local authorities and attitudes of media and communities on topics related to protection and promotion of immovable heritage of local importance in Kavarna Municipality. Three case studies, concerning the remains of fortified settlements reveal the different approaches towards cultural heritage that is left aside of venues of high national interest and the potential of these little-known sites to gain recognition. Methodological approach included documentary and media analyses and ethnographic fieldwork.*

Keywords: immovable cultural heritage, local importance, fortified settlements, heritage promotion

Ключови думи: недвижими културни ценности, местно значение, укрепени селища, популяризиране на наследство

Julia Popcheva is a Doctoral student at the Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences.

E-mail: tzvetkova09@gmail.com

INTRODUCTION

The region of Kavarna, with its almost untouched nature and a multilayered history, from Neolithic settlements, through Ancient, Medieval and Ottoman period to nowadays Bulgaria, has been included in the ethnological research concerning policies for protection and promotion of immovable cultural heritage (ICH) of local importance. The entire project includes four municipalities, placed in Northeastern (Balchik and Kavarna) and Southwestern (Sandanski and Garmen) parts of the country. Similar in size, local economic profile, demographic features and geographic position near State borders these regions attract tourists, but at the same time struggle to keep their migrating and decreasing population. Evaluating the local authorities' policies and

Picture 1. A rocky grave at the National Archaeological Reserve 'Yailata'. May 2022.

Author: Julia Popcheva

Снимка 1. Каменен гроб от Национален археологичен резерват „Яйлата“. Май, 2022.

Автор: Юлия Попчева

communities' knowledge, dedication and involvement in the processes of preservation and promotion of cultural sites, the team aims to reveal how ICH of local importance might contribute to regional economic development and strengthening community ties¹.

The heritage sites in Kavarna Municipality with a received status² of ICH of local importance are only eleven and all of them are announced as such in a single document, published in the State Gazette in 1967. According to the official list, among them are: 4 ancient settlements – near the villages of Belgun, Bojurets, Balgarevo (Tauk Liman area) and Kavarna town; 2 fortified settlements – near villages of Balgarevo (Dalboka area) and Kamen Bryag; 1 ancient and medieval settlement near Vranino village; 1 ancient fortress – Balgarevo village

(Tauk Liman area); 2 ancient necropoleis – near Kavarna town and Kamen Bryag village; 1 rocky site with cave monasteries – near Kamen Bryag village. After more than 50 years and a number of archeological surveys and excavations the knowledge of some of these sites has evolved, leading to new perception of their functionalities and historical significance. Focusing on three specific locations, the goal of this paper is to explore their hidden potential to impact economy, sociocultural life and tourist flow in the area surveyed.

Methodological approach included documentary and media analyses during the first phase of the research and ethnographic fieldwork – during the second. The documentary analysis included a thorough examination of the legal framework concerning the protection of cultural heritage, local government ordinances, programs and documents, and scientific literature. Semi-structured interviews, a focus group discussion and on-spot visits to the ICH of local importance took place during the fieldwork research in May 2022.

KAVARNA MUNICIPALITY – TOURISM AND CULTURAL LIFE

The municipality of Kavarna is located in the historical, geographical, and cultural region of Dobrudja in Northeastern Bulgaria and is part of the administrative structure of Dobrich District. It is situated in the Eastern parts of the Danube Plain, accessing part of the Bulgarian Black Sea Coast. It consists of 21 settlements. According to the National Statistical Institute (NSI), as of September 2022, the population of the municipality is over 13 thousand people, of which nearly 11 thousand live in the only town – Kavarna. Located 500 km from the Capital Sofia, 50 km from the largest city in Northeastern Bulgaria and on its Black Sea area – Varna (where the nearest civil airport and railway station are located), and 30 km from the nearest large tourist resort Albena, the town, but

¹ Cf. Asenova et al. 2021: 707; Vladimirov 2021.

² According Bulgarian Cultural Heritage Act the announcement of archeological or architectural site as ICH follows two mandatory steps – first one is the site to be declared as ICH and second (if reasonable) – to receive a status of ICH – *Cultural Heritage Act* 2009.

also the entire region, remains aside from the main country roads. The main economic sectors of the local economy are: tourism (hotels and restaurants); agriculture, forestry and fisheries; production and distribution of electricity; trade; and real estate business.

The proximity to the Black Sea Coast of the municipal center of Kavarna and five villages predispose tourism development and the efforts to build tourist infrastructure in the municipality. Although there are no large tourist resorts, recreational areas outside the settlements exist (Morska zona and Ikantalaka areas and Rusalka Resort). Several complexes with golf courses have been built, such as Traction Cliffs Golf Resort and Golf Coast Hotel. The type of tourism combining golf activities with seaside recreation is developed only in the municipalities of Balchik and Kavarna. However, besides the growth in places for accommodation the tourist capacity of municipality, counted in number of beds for rent is insignificant (approx. 2,500 beds as of 2019, according official data³ and over 7,000 – as of 2021, according media⁴) compared to the accommodation capacity of the neighbouring municipality of Balchik with over 26,000 beds for rent as of 2019⁵.

The rocky coast and the lack of long sandy beaches, as well as the relative remoteness of highways, airports and railway stations are some of the reasons for that make Kavarna seaside less attractive than big resorts. On the other hand, there are two architectural reserves, combining cultural and natural phenomena thus making them unique sites to be visited. The National Archaeological Reserve 'Yailata' is famous of its flat plateau on high rocky terraces with once inhabited caves, ancient cut-into-the-rock cemeteries and small fortress, described by Karel Shkorpil

and Sergei Torbatov⁶ as part of the fortification system of the Roman province of Little Scythia. The Natural and Archaeological Reserve Kaliakra is placed upon Cape Kaliakra, the eastern-most point of the Bulgarian Black Sea Coast. It is home to the well-studied Tiris settlement, dating back to the 4th century BC, with preserved and partially restored Roman fortress⁷. Famous nationwide both reserves establish cultural tourism as leading segment in the area, this paving the way for other ICH sites to be developed as such.

The two archaeological reserves are managed by the Historical Museum of Kavarna, under which jurisdiction operates also an Ethnographic complex. Other cultural institutions in the municipality include Art Gallery 'Hristo Gradechliev' and 3D Cinema 'Petar Slabakov', both in the town of Kavarna and the cultural community centres (chitalishe) in the town and nine other villages – responsible for protection and promotion of local intangible cultural heritage.

With several annual festivals in its cultural calendar, Kavarna Municipality focuses on events as the main source of tourist attraction and income for local entrepreneurs. Among them are: the youth festival 'With Bulgaria in Our Hearts' gathering descendants of Bulgarians from Albania, Moldova, Ukraine, Macedonia, Romania and Serbia; National Amateur Theatre Festival; the 'Jazz at the Village' festival at Kamen Bryag village; the 'Mussels and Fish Fest' food festival⁸. The most famous and gaining the town of Kavarna the name of Bulgarian Rock Capital has been the 'Kavarna Rock Fest' that took place between 2006 – 2016 with rock star participants as Alice Cooper, *Halloween*, *Motörhead*, *Twisted Sisters* and many more. It has been highly promoted and covered in media on national level.

³ PIDPM Kavarna 2021: 34.

⁴ *TravelNews* 2021.

⁵ IDPM Balchik 2021: 61.

⁶ In his book 'The defense system of the late roman province of Scythia: The end of the 3rd - the 7th century AD' Sergey Torbatov cites a number of unpublished observations made by Karel Shkorpil from the end 19th – beginning 20th century, archived in the Scientific Archive of the Bulgarian Academy of Sciences, fond 165k – Torbatov 2002.

⁷ *Petrinova* 2012.

⁸ *Kavarna.bg*.

RECOGNISIBILITY OF THE IMMOVABLE HERITAGE

At the time of the documentary and field surveys, the municipality of Kavarna has 2 ICH of national importance – the aforementioned reserves ‘Yailata’ and ‘Kaliakra’, the described 11 sites with the status of ICH of local importance and over 60 declared sites of cultural heritage, which are still in the process of evaluation and (probably) further announcement of the obtained status.

During the fieldwork in May 2022, it has been revealed that the ICH of local importance in the villages of Vranino and Belgun are located in arable lands and do not exist as

separate sites. They have not been studied in depth and scientific knowledge about them is based on few artifacts found on the surface. Moreover, local communities are unaware of the existence of such (potential) heritage sites.

The sites near Kamen Bryag village – a fortified settlement, a necropolis and a cave monastery have been studied and preserved, but not exhibited. Only a metal plate on the ground testifies that there are archeological remains in the area. However, the vegetation on the plateau makes these remains almost invisible to non-expert eyes. The cave monastery is placed on the cliff wall over the sea and at the moment is inaccessible for tourists.

Picture 2. Metal plate on the archeological site near Kamen Bryag village. May 2022.

Author: Julia Popcheva

Снимка 2. Метална плоча от археологическия обект близо до Камен бряг. Май, 2022.

Автор: Юлия Попчева

The ICH in Dalboka area, near Balgarevo village has been partially explored in 2006, due to wind turbines investments intentions, but is currently deserted. The other two sites near the village in Tauc Liman area, are part of the private property of Rusalka Resort, but not promoted in resort's advertisements⁹.

Currently, only the ICH near Bozhurets village and Kavarna (on Cape Chirakman) are being studied by planned archeological excavations. At Cape Chirakman the work continues each archeological season. Due to its status of *alive* archeological site, together with the local community perception that Cape Chirakman is the true symbol of Kavarna¹⁰, it is the only one recognizable ICH of local importance in the region. The cape and the remains of the ancient town Bizone enjoy tourist's and partial media interest and are recognized as valuable cultural heritage that needs protection, conservation and promotion.

The lack of awareness of ICH of local importance is also visible in the municipal documents, as in the Integrated Development Plan of the Municipality of Kavarna (IDPM) for the period 2021 – 2027 only 'Bizone' as a settlement and Tauc Liman area are mentioned¹¹. On the other hand, along with the ICH of local importance with received status, there are listed also some declared cultural heritage sites like: the Hammam – a massive stone dome bath; the Old Port Storages – buildings for grain storage from 18 – 19th century; the Stone Bridge – built by local craftsmen during the same time period and the only one in the entire area¹². The mixing of ICH with status and the declared ones shows also that among the latter there are sites of higher significance and degree of recognition by local communities as well as by the municipal administration and experts.

Besides Chirakman and Bizone, the ICH of local importance almost don't gain media attention. Even the municipality owned mobile

app *Kavarna Guide* available for iOS and Android OS presents only Cape Chirakman with its historical site and Tauc Liman area with its natural beauty and protected animal species.

UNKNOWN FORTRESSES NEAR KAVARNA – CURRENT STATUS AND POTENTIAL

As part of ICH of local importance with a received status, there are three sites with Roman fortification remains. According current results it is shown that with targeted archeological research, conservation, restoration and exhibition activities, these ICH could become tourist sites that not only generate income but also provide jobs for residents of the region.

Sveti Nikola Fortress – Tauc Liman Area

Located about 18 km east of Kavarna town, between Cape Kaliakra and the National Archaeological Reserve 'Yailata', southeast of Sveti Nikola village and in the area of Rusalka Resort, little is known about Sveti Nikola Fortress. It has been researched in 1967 – 1968, during the building and construction of the resort. It is a small fortification unit from the early Byzantine era, covering an area of about 7–8 hectares. Remains of a former Thracian and Late Antique fortresses and two solid quadrangular towers set about 33 metres apart has been found and documented. It is believed that the fortress was built around the middle of the 6th century, existed for a century and served as Roman road station¹³. Located in Tauc Liman area, it guarded a settlement with a harbour¹⁴. According other remains found, this settlement has existed till Middle Ages around 9th – 14th century.

Nowadays the Tauc Liman is more famous with its nature, caves and lake, than with its past. Although, as respondents mention and a photo in Torbatov's book confirms¹⁵, part of the

⁹ *Rusalkaresort*.

¹⁰ *IEFEM – AEIM 1236-III 2022*.

¹¹ *PIDPM Kavarna 2021*: 50-51.

¹² *Ibid*.

¹³ *Torbatov 2002*: 223-224.

¹⁴ *Velev, Vasilev 1982; Dimitrova 2007*.

¹⁵ *Torbatov 2002*: 224

fortress has been integrated in the restaurant of the resort, the history of the place remains hidden.

As Kavarna Mayor stated in an interview, the land where Rusalka Resort is build is part of the State Forest Fund, meaning that there should be a free access towards the sea¹⁶. However, reaching the place by car, our team stopped in front of a barrier, we could not proceed and as long as it was seen that the restaurant is closed, our decision was not to trespass the territory without permission. Thus, the issue with the access towards this ICH of local importance remains unclear in the cases when the resort is not opened for tourists.

However, in the past Rusalka Resort owners have been willing to work together with local authorities in promoting cultural heritage. As the director of Historical Museum in Kavarna mentioned "in Rusalka, previous year we have made temporary exhibitions there with movable cultural heritage...there were boards on which the tourist could read on spot that there is something else besides the nature, the resort. They are at relevant historical place"¹⁷. Such relations between owners and authorities might lead to direct promotion of the ICH with local importance or to indirect advertisement of both resort and cultural heritage site.

As the place offers accommodation and tourist infrastructure, another opportunity for ICH promotion can be the organization of dedicated events on spot, like seminars, reenactments, educational trips or tours around the close standing fortresses, some of them having the same purpose of Roman road stations. The site might be included in eco hiking routes or cultural routes around the coast that might connect several heritage sites of a decent proximity, like the already mentioned architectural reserves and the fortified settlements that we are going to discuss below – Timum and Bizone.

The Fortified Settlement Timum – Dalboka area

Only 8 km away from Kavarna and 2 km – from Balgarevo village, next to the road towards the most famous mussel's farm on Bulgarian Black Sea Coast, the remains of fortified settlement and two fortresses have been found. Unlike the one near Sveti Nikola village, this settlement's name has been found in historical sources as Timum. It appears in the listing of settlements on the western shore of the Black Sea in the Cosmography of the anonymous author from Ravenna where Timum is listed as *a civitas* between Bizone and Tirisa (Kaliakra)¹⁸. According to archaeological data, the site was inhabited from the Late Iron Age until the end of the 6th – beginning of the 7th century and later in the 9th – 10th centuries and there were two fortresses built – a Roman road station and an early Byzantine fortress. In the early 20th century walls and remains of at least two representative buildings were visible above the surface, but in 1950s stones from the site were used for the construction of homes the road to Balgarevo village. In late antiquity Timum had a status of a town with a harbour in the nearby bay and had a significant defensive role¹⁹.

In the 1960s, the remains of a church could be identified in the central part of the settlement. During the archeological surveys made at 1991, 1994 and 1995 only a part of the western fortress wall has been clearly visible on the site²⁰.

Currently, after the partial archeological excavation from 2006, if a non-expert the visitor will not be able to see and recognize the remains of the fortified settlement as it is overgrown with vegetation. No artefacts are visible above the ground. Even the holes of the partial archeological research stay untouched and even dangerous, as they are not secured or pointed out in any way.

¹⁶ IEFEM – AEIM 1241-III 2022.

¹⁷ IEFEM – AEIM 1240-III 2022: 30.

¹⁸ Kuzov, Manolova-Voykova, Rocov 2007: 149.

¹⁹ Bobcheva 1982; Kuzov, Manolova-Voykova, Rocov 2007; Petrunova 2008a.

²⁰ Torbatov 2002: 234.

Picture 3. A view towards Cape Chirackman. May, 2022. Author: Julia Popcheva
Снимка 3. Гледка в посока на нос Чиракман. Май, 2022. Автор: Юлия Попчева

Our respondents believe that Timum might have the potential of becoming interesting archeological site, if researched dedicatedly²¹, and of a touristic site, due to the already existing infrastructure and close proximity to the mussel farm and its restaurant²². The distance of few kilometers to Kavarna is a prerequisite for construction of a hiking trail, thus connecting the town with the ICH. Cultural routes between fortresses and reenactments on spot are also to be considered as opportunity for tourist development.

*Bizone Settlement – Cape Chirakman,
Kavarna Town*

The ancient settlement of Bizone is located in the coastal part of the Kavarna town at Cape

Chirakman plateau, which was inhabited from Neolithic times till its conquest by the Ottoman Empire. Bizone was established around 7th – 6th century BC, but after an earthquake in 1st century AD part of the Cape collapsed into the sea. The town had trade connections with Ancient Greek colonies on the Black Sea and Aegean Sea coasts. First fortress walls were built in 5th century by Byzantine Empire and had probably three defense lines. Later this fortress was destroyed and a new Medieval Bulgarian one was built between 13th – 14th century. Between 14th – 17th century the site was used as a cemetery²³.

Today the ICH is not only an archeological site, but also a place to visit with restored fortress wall and restored basilica. It is accessible by a short trail starting from the

²¹ IEFEM – AEIM 1236-III 2022.

²² IEFEM – AEIM 1240-III 2022.

²³ Bobcheva 1974. Torbatov 2002: 244; Petrunova 2008.

old port where a big parking lot, restaurants, shops and informational boards build tourist infrastructure. Although this infrastructure requires improvements, as 'benches, railings, gravel paving, signage, gazebo' are still needed²⁴, Chirakman is attractive area for both tourists and citizen. With ongoing archeological excavations on the plateau and in some periods – underwater researches in the bay beneath, together with conservational and restoration activities, Chirakman (and its Bizone ICH site) has the potential to become a famous destination for recreational, cultural and diving tourism and a gathering point for citizens and visitors of Kavarna.

CONCLUSIONS

Unlike the two archeological reserves, which generate revenue for the municipality by offering a paid tourist product, neither of discussed ICH of local importance has been developed as a heritage site with economic value. With investment in dedicated programs, including in public-private partnerships, the heritage sites might become attractive for visitors, generate revenues and open new job positions.

BIBLIOGRAPHY:

Primary sources

Cultural Heritage Act 2009: Cultural Heritage Act 2009. Available at: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135623662> (13.01.2023)

IDPM Balchik 2021: Project for Integrated Development Plan of the Municipality of Balchik 2021. Available at: https://balchik.bg/files/info_pages/PIRO_Balchik_2021-2027_final_zapublikuvane.pdf (07.05.2023)

IEFEM-AEIM1236-III 2022: *Ivanova, Vanya*. Field Materials on Topic: 'Local Policies in the Field of Conservation of Immovable Cultural Property of Local Importance in Municipalities Sandanski, Balchik, Kavarna and Garmen'. Scientific Information and Documentation Archive at IEFEM – BAS.

Nowadays the ICH zone discussed are not densely populated, like in ancient times, but even deserted. The wide unbuilt areas provide the opportunities of constructing modern tourist centers where archeological artefact would meet the new digital technologies, thus developing a number of cultural and educational programs. With their partially shared history and close proximity, the ICH sites between modern Kavarna town and Kamen bryag village, including the two archeological reserves and three discussed fortresses, could be successfully integrated in a number multicited project.

Last, but not least, in the project for Integrated Development Plan of the Municipality of Kavarna for the period 2021 – 2027, among the priorities is listed the development of tourism with local identity by overcoming the seasonality of marine recreational tourism and increasing the tourist base due to the unique cultural and historical monuments and historical-architectural complexes, and natural features²⁵. The research, protection and promotion of immovable cultural heritage of local importance, including the unknown, forgotten and rediscovered fortified settlements is a big step in fulfilling this strategy.

IEFEM – AEIM 1240-III 2022: *Popcheva, Julia*. Field Materials on Topic 'Importance of ICH with LI for Local Communities and Media Involvement in their Promotion'. Scientific Information and Documentation Archive at IEFEM – BAS.

IEFEM – AEIM 1241-III 2022: *Erolova, Yelis*. Field Materials on Topic: 'Management of Immovable Cultural Heritage with Local Importance in Balchik Municipality and Kavarna Municipality'. Scientific Information and Documentation Archive at IEFEM – BAS.

PIDPM Kavarna 2021: Project for Integrated Development Plan of the Municipality of Kavarna 2021. Available at:

²⁴ *IEFEM – AEIM 1241-III* 2022.

²⁵ *PIDPM Kavarna* 2021: 110.

<https://www.kavarna.bg/umbraco/surface/DownloadService/kavarna9f8d.pdf?id=40377> (09.05.2023)

Secondary sources

Asenova et al. 2021: *Asenova*, Mariana, Vasil *Marinov*, Vera *Nikolova*, Elena *Petkova*, Radenka *Mitova*, Chayana *Istatkova*. Between Culture and Tourism: Tourist Attractions Based on Cultural Heritage. Sofia.

Bobcheva 1974: *Bobcheva*, Lyubka. Archeological Map of Tolbuhin District. Sofia.

Bobcheva 1982: *Bobcheva*, Lyubka. Early Medieval Bulgarian Settlements and Necropoleis on the South-Dobrudjan Black Sea Coast. In: Medieval Bulgaria and Black Sea Coast (ed. Aleksandar Kuzev). Varna, 99 – 108.

Dimitrova 2007: *Dimitrova*, Yana. About the Thracian Presence at Kaliakra Fortress and Its Surroundings. In: Kavarna – the Centre of the Bulgarian North-east (eds. Boni Petrunova, Hristo Kuzov, Darina Mircheva). Veliko Tarnovo, 25 – 41.

Kavarna.bg: Official website of Kavarna Municipality. Culture and Tourism. Festivals. Available at: <http://www.kavarna.bg/kultura-i-turizym/124-festivali> (09.02.2023)

Kuzov, Manolova-Voykova, Rocov 2007: *Kuzov*, Hristo, Maria *Manolova-Voykova*, Teodor *Rokov*. Timum – A Not Well-known Town of

Dobrudja Coast. In: Kavarna – the Centre of the Bulgarian North-east (eds. Boni Petrunova, Hristo Kuzov, Darina Mircheva). Veliko Tarnovo, 140 – 150.

Petrunova 2008: *Petrunova*, Boni. Tourist Sites in Kavarna Municipality – Fakel, 31(1644), 3.

Petrunova 2008a: *Petrunova*, Boni. Tourist Sites in Kavarna Municipality – Fakel, 32(1645), 3.

Petrunova 2012: *Petrunova*, Boni. The wealth of Kaliakra. Discoveries. Findings. Hypotheses. Varna.

Rusalkaresort: Official website of Rusalka Resort. Available at: <https://rusalkaresort.com/> (23.03.2023)

Torbatov 2002: *Torbatov*, Sergej. The Defense System of the Late Roman Province of Scythia: The end of the 3rd – the 7th century AD. Veliko Tarnovo.

TravelNews 2021: Kavarna Municipality Is a Finalist for Prestigious Black Sea Awards 19.07.2021. Available at: <https://www.travelnews.bg/bg/news/16266913808307/obshtina-kavarna-e-finalist-za-prestizhni-chernomorski-nagradi> (20.03.2023)

Velev, Vasilev 1982: *Velev*, Mitrofan, Vasil *Vasilev*. Chirakman-Karvuna-Kavarna. Sofia.

Vladimirov 2021: *Vladimirov*, Zhelyu. Cultural Heritage as a Resource for Local Development *Research Announcements. Bulletin 'Heritage BG'*, ed. Emmanuel Moutafov, N1, 2021, 9 – 15.

Непознати, забравени и (пре)открити: един възможен нов живот за три крепости край гр. Каварна

Юлия Попчева

Районът на Северното Черноморие, от гр. Шабла до гр. Варна, е осеян с множество селища и крепости, останки от различни исторически периоди, като някои обекти са обявени за недвижими културни ценности (НКЦ) с местно или национално значение. Статията представя резултатите от етнографско изследване, насочено към политиките на местните власти и нагласите на медиите и общностите по теми, свързани с опазването и популяризирането на НКЦ с местно значение в община Каварна. Разгледана е степента на разпознаваемост на тези обекти. Основният фокус е върху три случая на останки от укрепени селища – Свети Никола, Тимум и Бизоне. Изследвани са политиките, мерките и проблемите, свързани с тяхното опазване и публично представяне, възможностите за популяризирането им като туристически обекти и потенциала им като активи за развитието на местната икономика. Проучването е реализирано чрез извършване на обстоен документален и медиен анализ, както и чрез етнографска работа на терен, включваща посещение на НКЦ, срещи с местните власти и жители от общината.

